

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**İSTANBUL AHKÂM ve ATİK ŞİKÂYET DEFTERLERİNE GÖRE
18. YÜZYILDA İSTANBUL'A YÖNELİK GÖÇLERİN
TASVİR ve TAHLİLİ**

Doktora Tezi

CENGİZ ŞEKER

İstanbul, 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**İSTANBUL AHKÂM ve ATİK ŞİKÂYET DEFTERLERİNE GÖRE
18. YÜZYILDA İSTANBUL'A YÖNELİK GÖÇLERİN
TASVİR ve TAHLİLİ**

Doktora Tezi

CENGİZ ŞEKER

Danışman: Prof. Dr. AHMET TABAKOĞLU

İstanbul, 2007

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TABLO LİSTESİ	i
KISALTMALAR.....	ii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I. SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN GÖÇ OLGUSU	3
A. Göç Olgusu ve Tanımlama Güçlüğü.....	3
B. Göç Olgusunu Kavramsallaştırma Çabaları	7

İKİNCİ BÖLÜM TARİHSEL ARKA PLAN

I. OSMANLI TOPLUMU AÇISINDAN XVIII. YÜZYILIN ANA DİNAMİKLERİ.....	11
A. Siyasî Dinamikler.....	11
B. Sosyo-ekonomik Dinamikler.....	15
II. OSMANLI KÖY TOPLUMU ve GÖÇLE MÜCADELE ARACI OLARAK GERİ İSKAN KANUNU	20
A. Osmanlı Köy Toplumunun Sosyo-ekonomik Yapısı.....	20
B. Göçle Mücadele Aracı Olarak Geri İskan Kanunu	24
C. XVIII. Yüzyıla Kadar İstanbul'a Yapılan Göçler ve Geri İskan Kanunu Uygulamaları	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
XVIII. YÜZYILDA TAŞRADAN İSTANBUL'A GÖÇLER

I. GÖÇ SÜRECİ.....	32
A. Göçlerin Tarihsel Dağılımı.....	32
B. XVIII. Yüzyılda Geri İskan Kanununda Değişim	34
C. Göçmen Köylü-Sipahi İlişkisi	40
1. Sonuçsuz Geri İskan Girişimleri.....	41
2. Geri İskan Sürecinin Önündeki Engeller	46
II. GÖÇ VEREN BÖLGELER.....	48
A. Anadolu Kökenli Göçler	48
1. Divriği ve Sivas	50
2. Eğin.....	52
3. Kayseri.....	54
4. Niğde	56
B. İstanbul Muzafatı ve Rumeli Kökenli Göçler.....	58
III. GÖÇE YOL AÇAN NEDENLER	60
A. Taşra Teşkilatında Yer Alan Görevlilerin Suistimali	60
B. Tekalif Meselesi	65
C. Taşrada Güvenliği Zedeleyen Unsurlar	69
D. İran Savaşlarının Etkisi	72
E. Yangınlar ve Doğal Afetler	73
F. Nüfus Baskısı.....	74
IV. GÖÇMEN KİTLESİNİN PROFİLİ	75
A. Göçmen Sayısı.....	75
B. Göçmenlerin Medeni Durumu	77
C. Göçmenlerin Dinî Mensubiyeti	78
D. Göçmenlerin Meslekleri	81
V. GÖÇ ALAN BÖLGELER.....	83
A. Göç Güzergâhı ve Kademeli Göçler.....	83
B. İstanbul'un Göç Alan Bölgeleri.....	84
C. Büyük İstanbul İçindeki Nüfus Hareketi	87
D. İstanbul'un Sunduğu İstihdam Seçenekleri	89
E. İstanbul'un Marjinal Nüfusu ve Tahliye Çabaları	91
SONUÇ.....	94
EK.....	97
KAYNAKÇA	99

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: XVIII. Yüzyıl Boyunca İstanbul'a Yapılan Göçlerin Onar Yıllık Dönemlere Göre Dağılımı	33
Tablo 2: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Göçlerin Göç Veren Bölgelere Göre Dağılımı.....	48
Tablo 3: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Anadolu Kökenli Göçlerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı	49
Tablo 4: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Muzafat Kökenli Göçlerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı	59
Tablo 5: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Rumeli Kökenli Göçlerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı	60
Tablo 6: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Göç Alan Bölgeleri	84
Tablo 7: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Göç Alan Çevre Bölgeleri.....	85
Tablo 8: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Doğu Çevresinde Göç Alan Yerleşim Birimleri.....	86
Tablo 9: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Batı Çevresinde Göç Alan Yerleşim Birimleri.....	86
Tablo 10: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Güney Çevresinde Göç Alan Yerleşim Birimleri.....	87
Tablo 11: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Çevresinde Gerçekleşen Göçlerin Yerleşim Birimi Niteliğine Göre Dağılımı	88

KISALTMALAR

Atk. Ő.	Atık Şikâyet Defteri
bk.	bakınız
İ. Ah.	İstanbul Ahkâm Defteri
İA	İslâm Ansiklopedisi
DİA	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
K. Ah.	Karaman Ahkâm Defteri
S. Ah.	Sivas Ahkâm Defteri
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

Elinizdeki çalışma XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan iradî göçleri tasvir ve tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Pek çok açıdan müdahaleci bir yönetim anlayışı sergileyen Osmanlı Devleti'nin belirli amaç ve araçlarla nüfus hareketlerini de düzenlemeye ve denetim altında bulundurmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu alanda tarih boyunca uygulamaya çalışılan iskan siyasetinin ana hatları çeşitli çalışmalarla ortaya çıkarılmış durumdadır. Ancak Osmanlı ülkesindeki nüfus hareketlerinin bunlardan ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. Sözgelimi XVII. yüzyılda gerçekleşen ve *büyük kaçgun* olarak adlandırılan Celâlî ayaklanmalarının yol açtığı nüfus hareketi denetim dışı göçlerin en çok bilinen örneklerindedir. Kuşkusuz hacmi ve coğrafi koordinatları henüz yeterince ortaya konulamamış olsa da denetim dışı nüfus hareketi olarak adlandırılan iradî göçler bu tarihten önce de sonra da vuku bulmuştur.

İradî göç konusunun Osmanlı örneğinde devlet-toplum ilişkilerinin pek fazla dikkat çekmeyen boyutlarını gün yüzüne çıkarma imkanı taşıdığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin bilinen ve üzerinde çokça durulan özelliklerinden biri müdahaleciliğidir. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köy toplulukları ise geleneğin kalın duvarları arasında kendi içine kapanmış bir hayat tarzıyla özdeşleştirilmiştir. Bu çalışmanın henüz çok sınırlı bir alanı kuşatan verileri bir yandan devletin yeni gelişmeleri dikkate alan esnek tutumuna diğer yandan köy topluluklarının uzak menzilli arayışlara girişecek bilgi ve cesarete sahip olduklarına dair önemli imalar içermektedir.

Büyük ölçüde, yukarıda değindiğimiz biri devlet, diğeri reaya ile ilişkili yaygın iki değerlendirmenin ve nüfus hareketlerini devletin yürüttüğü iskan faaliyetleriyle özdeşleştirme/sınırlama eğiliminin etkisiyle iradî göç konusunun Osmanlı araştırmalarında ihmale uğrayan alanlar arasında kaldığı söylenebilir. Ayrıca bu konuda yararlanılabilecek arşiv malzemesinin kıt ve dağınık görünümünün de araştırmacılar üzerinde caydırıcı bir etki uyandırmış olabileceği düşünülebilir. Burada konunun bazı yönlerine ışık tutan birbirine çok yakın bakış açılarıyla kaleme alınmış iki çalışmaya değinmeliyiz. Bunlardan daha eski olanı Münir Aktepe'nin 1958 yılında yayımlanan "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar" adlı makalesidir. Diğeri ise Yücel Özkaya'nın 1983

yılında yayımlanan “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu” adlı makalesidir. Birincisi mühimme defterlerine, ikicisi şeriye sicillerine dayanan her iki makalede de devletin göçlerle mücadelesine ağılık verilmekte ve bu konuda çıkarılan fermanlar üzerinde durulmaktadır.

Bizim araştırmamızda yararlandığımız temel malzeme ise 1-18 numaralı (1155-1231/1742-1816) İstanbul Ahkâm Defterleri ile 22-200 numaralı (1107-1217/1695-1802) Atik Şikâyet Defterleri’nden derlenmiştir. Bu defterlerde İstanbul’a yapılan göçleri konu edinen 137 belge tespit edilebilmiştir. Sayıca az olmalarına rağmen göç veren bölgeler ve göçlerin gerçekleşme tarihleri dikkate alındığında bu belgelerin Osmanlı coğrafyası ve XVIII. yüzyıl açısından temsil edici bir dağılım sergilediği kabul edilmiştir. 137 belgenin tarih itibariyle, frekansları değişmekle birlikte, onar yıllık dönemler halinde yüzyıla yayıldığı ve hem Rumeli hem de Anadolu’nun değişik bölgelerini kapsadığı görülmektedir. Bunlardan aynı göç olayı veya aktörlerle ilişkili oldukları tespit edilen 17 belge mükerrer sayılmış, mevcut bilgilerin sayısal veriye dönüştürülmesinin uygun görüldüğü durumlarda karışıklık ve yanılgıya yol açmamak için gerekli hesaplamalar 120 vaka üzerinden yapılmıştır. Öte yandan bu kaynakların dışında özellikle yoğun göç veren bölgelerle ilgili olarak 1-3 numaralı (1155-1163/1742-1750) Sivas Ahkâm Defterleri ile 1-2 numaralı (1155-1159/1742-1746) Karaman Ahkâm Defterleri’nden de yararlanılmıştır.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm’de tarihsel göçlerle ilişkili olarak sosyo-ekonomik açıdan göç olgusunu tanımlama ve kavramsallaştırma çabaları ele alınmakta ve bu konuda karşılaşılan problemlere değinilmektedir. İkinci Bölüm’de önce Osmanlı toplumu açısından XVIII. yüzyılın ana dinamikleri özetlenmekte, sonra Osmanlı köy toplumunun temel özellikleri ve göçle mücadele aracı olarak kullanılan geri iskan kanunu üzerinde durulmaktadır. Bu iki bölüm XVIII. yüzyılda İstanbul’a yapılan göçlerin daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirilebilmesini sağlayacak kavramsal ve tarihsel bir arka plan oluşturmaktadır. Üçüncü Bölüm’de ise sırasıyla göç sürecinin niteliği, göç veren bölgeler, göçe yol açan nedenler, göçmen kitlesinin profili ve göç alan bölgeler belirlenerek XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul’a yapılan göçler tasvir ve tahlil edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I. SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN GÖÇ OLGUSU

Bu bölümde elinizdeki çalışmanın temelini oluşturan göç kavramı üzerinde durulacaktır. Öncelikle demografik ve sosyolojik bakış açılarından önerilen çeşitli göç tanımları ele alınacak ve bunların sınırları belirlenmeye çalışılacaktır. Daha sonra geniş sosyal bilimler ailesinin bazı üyelerinin karmaşık göç olgusunu açıklığa kavuşturmaya yönelik kavramsallaştırma çabaları araştırma konumuzu oluşturan tarihsel göç olgusuyla ilişkili olarak gözden geçirilecektir.

A. Göç Olgusu ve Tanımlama Güçlüğü

Bir demografi sözlüğünde göç kavramı; “Kent, köy gibi bir yerleşme biriminden diğerine yerleşmek amacıyla yapılan nüfus hareketi”¹ olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, göç olgusunun tanımlanma güçlüğü içeren unsurlarına hiçbir imada bulunmamaktadır. Oysa en azından bu tanımda vurgulanan yer değiştirme hareketi kadar iki yerleşim yeri arasındaki coğrafi mesafenin niteliği ve hareketin kalıcılık boyutu da göç olgusunu kavramak açısından son derece önemlidir. Çünkü tanımda yer alan bu unsurlara bağlı olarak göç olgusunun kapsamı da genişleyip daralabilmektedir.

¹ Sunday Üner, *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Ankara: Mars Tic. ve San. AŞ Mat., 1972, s. 77. Yine demografik bakış açısından yapılan diğer bir tanımda ise göç kavramının; “Şehir, köy gibi iskan üniteleri arasında yerleşmek maksadıyla vaki nüfus hareketleri” olarak tanımlandığı görülmektedir. Bk. Kenan Gürtan, *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1969, s. 315.

Bu kritik unsurları vurgulayan daha genel bir tanıma göre göç; “İnsanların, aralarında önemli bir mesafe bulunan bir yerleşim biriminden diğerine nispeten kalıcı nitelikteki hareketleridir.”² Açıkça anlaşıldığı gibi, bu tanımın sınırları da, *önemli mesafe* ve *kalıcı* kavramlarının içeriğine bağlı olarak yeniden biçimlendirilmeye elverişlidir. Öncelikle bu tanımda yer alan *mesafe* kavramının coğrafi olmaktan çok sosyo-kültürel bir içerik taşıdığı vurgulanmalıdır. Her ne kadar Latince *migrare* kelimesinden türeyen *migration* kavramı lugat anlamı itibariyle ikamet değiştirme eylemini ifade ediyor olsa da sosyoloji bağlamında esas vurgu toplumsal çevre değişimi üzerinedir. Bu anlamda sözgelimi herhangi bir şehrin bir semtinden diğerine taşınan birine göçmen denmezken, bir köyden coğrafi olarak en yakınındaki kasabaya yerleşen bir köylü göçmen sayılmaktadır. Bu durumda tarihsel göçler dikkate alındığında sözgelimi Gebze'nin bir tımar köyünden buraya çok yakın mesafedeki bir vakıf veya malikâne köyüne ya da askerî çiftliğe yerleşen bir köylü göçmen sayılmayacaktır. Buna karşılık aynı köylü yine civardaki bir kasabaya yerleşip tarımsal faaliyetin dışında bir meslek arayışına girdiğinde göçmen kabul edilebilecektir. Oysa tarım dışı istihdam alanlarının sınırlı olduğu tarihsel şartlarda tarımsal örgütlenmenin niteliği tek başına yerleşme mekanının heterojenliğinden daha fazla belirleyici olabilmektedir.

Aynı şekilde sosyolojide kullanılan iç göç ve dış göç kategorileri de sosyo-kültürel farklılıklar ekseninde oluşturulan kavramlardır. Bu kavram çiftiyle çizilen sınırdan hareketle toplumsal bir bütün olarak kabul edilen bir ülkeden diğer bir ülkeye göç olgusu sosyo-kültürel çevre değişimi olarak algılanmaktadır.

Ne var ki Modern Çağ'ın ürünü olan siyasî birimler veri alınarak oluşturulan iç göç ve dış göç kategorileri bu dönemden önceki sosyo-kültürel olguları açıklamak bakımından kullanışlı görünmemektedir. Bu kategorilerin sınırlılıklarını, çalışmamızın konusunu oluşturan XVIII. yüzyılda İstanbul'a yönelik göçleri dikkate alarak gözden geçirmeye çalışalım. Bu dönemde sadece Osmanlı Devleti'nde değil, dünyanın hemen her yerinde bir siyasî birimin sınırları dahilindeki hemen bütün nüfus hareketlerinin çağımızdaki ülkeler arası sınırlamaları andıracak biçimde siyasî otoriteler tarafından

² William Petersen, “Migration-Social Aspects”, *International Encyclopedia of Social Sciences* (ed. David L. Sills), New York: Macmillan ve The Free Press, 1968, X, s. 286. Yüceuluğ'un, “Nüfusun çeşitli sebeplerin etkisi altında oldukça uzun bir zaman için yer değiştirmesi” biçimindeki göç tanımı da kalıcılık boyutunu vurgulamaktadır. Bk. Ratip Yüceuluğ, *Demografi*, Ankara: DİE, 1966, s. 100.

çeşitli kural ve yasaklamalara bağlandığı bilinmektedir. Bu sınırlamalar esas alındığında bu dönemdeki nüfus hareketlerini dış göç olarak nitelemek dahi mümkündür. Ayrıca aynı dönemde söz konusu sınırlamaların iki yönlü olduğu da unutulmamalıdır. Yasak ve sınırlamaların sadece İstanbul veya göç alan diğer yerleşim birimlerinden değil, göç veren bölgelerden de kaynaklanıyor oluşu, bu dönem göçmenleri açısından serbest dış göç olgusunda bile rastlanmayan bambaşka bir durum arz etmektedir.

Öte yandan tarihsel göçlere sosyo-kültürel çevre değişimi açısından bakıldığında ise, Osmanlı ülkesindeki çok kültürlü heterojen yapının çağımızda ülkeler arası düzeyde görülebilecek türde bir farklılaşma sergilediği de söylenebilir. Buraya kadar altını çizdiğimiz hususlar çağdaş göç tanımlarının henüz tarihsel göçleri kapsayacak yeterlilikten uzak olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte sosyo-ekonomik tahlil açısından önemli olan ve gerek tarihsel gerekse çağdaş göç olgusunun içerdiği ortak etkilerden de söz edilebilir. Bu ortak etkilerin başında sosyo-kültürel etkileşim, emek hareketliliği ve şehirleşme gibi olguları sıralayabiliriz.

Yukarıdaki genel göç tanımında yer alan *kalıcı* kavramının belirsizliğine de dikkat çekmek gerekmektedir. Bir yerleşim biriminden diğerine yerleşmelerde kişinin göçmen sayılabilmesi için hangi sürenin ölçüt olarak alınması gerektiği konusunda herhangi bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bir yerleşim biriminden diğerine yerleşen ve hayatının kalan kısmını orada geçirenler de, hemen her yıl belirli aralıklarla ve belirli bölgelerde yerleşen göçebeler ve mevsimlik işçiler de göçmen olarak adlandırılmaktadır. Bu belirsizliği bir ölçüde giderebilmek için Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından özellikle milletlerarası düzeydeki bir yıl süreli yerleşmelerin göç sayılması önerilmiştir.³

Tarihsel veya çağdaş herhangi bir göçün kalıcılık niteliğinin öncelikle, hem göçmenin amaç, beklenti ve kararlılığıyla hem de göç alan yerin göç konusundaki genel tutumuyla yakından ilişkili olduğu açıktır. Bunun yanında, hem gerçekleşme aşamasında hem de gerçekleştikten sonra imkanlar ve sınırlamalar arasındaki karşılıklı etkileşimin de göçün kalıcılığı açısından belirleyici olduğu söylenebilir. Ayrıca bu konuda önemle vurgulanması gereken hususlardan biri de göç olgusunun süreçsel

³ Petersen, “a.g.m.”, s. 286.

niteliğinin yerleşikliğe kıyasla daha belirgin oluşudur. Kalıcılık kavramının belirsizliği büyük ölçüde göç olgusunun bu niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda göç tanımının sınırlarını belirleyen her iki kavramın da henüz yeterli açıklıktan uzak oldukları belirtilmelidir. Haddizatında çok sayıda değişkenin belirlediği karmaşık bir toplumsal olguyu niteleyen göç kavramı için içine tarihsel bakış açısı da girince iyice giriftleşmektedir.

Burada kalıcılık kavramı çerçevesinde biraz da yerlilik meselesi üzerinde durmak yararlı olacaktır. Herhangi bir köy veya şehir sakinlerinin bir kısmı kimi değerlendirmelerden hareketle o köy ya da şehrin yerlisi sayılırken, diğer bir kısmı yerli kabul edilmemekte, yabacı görülmektedir. Evrensel bir eğilimi yansıtan ve daha çok ilgili yerleşim biriminde geçirilen süre ekseninde şekillenen bu tür değerlendirmeler, izafî nitelikleri bir yana, sosyo-kültürel yapı açısından işlevsel görünmektedir. Yerlilik kavramı çağımızın kozmopolit şehirlerinde bile şu veya bu şekilde önemini korumakla birlikte içerik bakımından muğlaklığını sürdürmektedir. Bu bağlamda sözgelimi kimin İstanbul'un yerlisi olduğuna karar vermek kolay görünmemektedir. Çok kısa bir süredir ikamet ediyor olduğu halde kendisini İstanbullu olarak görenlerin yanında, çoğunluğun aslen nereli olduğunu hatırlardan çıkarmadığı ve çeşitli vesilelerle memleketine atıfta bulunduğu veya bulunmak zorunda kaldığı bilinmektedir.

Sosyal bilimciler arasındaki yaygın kanaate göre bir insanın bulunduğu yerin yerlisi sayılabilmesi için aynı ailenin aynı köyde ya da şehirde yaşayagelen üçüncü kuşağına mensup olması gerekmektedir. Kültürleşme ve sosyalleşme süreçlerinin insan ömrüne kıyasla yavaşlığını yansıtan bu görüş, yerlilik konusunun hukuki düzenlemelerle çerçeveslendiği tarihsel bir bağlamda özellikle ilk kuşak açısından problemlili görünmektedir. Sözgelimi Osmanlı dönemindeki gibi, iradî veya serbest göçün yasalarla sınırlandırıldığı tarihsel bir bağlamda yerlilik onayını -hem de mümkün olan en kısa sürede- kazanmanın ilk kuşak açısından son derece önemli olduğu söylenebilir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinileceği gibi, devletin başta İstanbul'a yönelik göçler olmak üzere genel bir göçle mücadele aracı olarak düzenlediği geri iskan kanunu, yeni yerleşim biriminde belli bir süreyi doldurmayan ve avarız adı verilen vergi

kaydı altına girmeyen göçmenlerin memleketlerine geri gönderilmesini öngörmekteydi. Vergi kaydı altına alınma meselesi bir yana bırakılırsa, göçmenin memleketine geri gönderilip gönderilmemesi, başka bir ifadeyle yerlilik meşruiyeti kazanıp kazanmamasında ölçüt sayılan sürenin XVI. yüzyılın ilk yarısına ait kanunnamelerde 15-20 yıl, XVIII. yüzyılda ise 10 yıl olarak belirlenip uygulandığı görülmektedir. Esas itibariyle devletin sosyo-ekonomik düzen ve asayiş kaygısını yansıtan ve zaman içinde değişim geçiren bu ölçüt aynı zamanda yerlilik kavramının algılanma biçimindeki değişimi de görünür kılmaktadır.

B. Göç Olgusunu Kavramsallaştırma Çabaları

Çok sayıda değişkenin belirlediği girift göç olgusunu açıklamaya yönelik olarak göç alan ve göç veren yerleşim birimlerini esas alan çeşitli modeller geliştirilmiştir. Göç veren bölgeyi esas alan bir modele göre, göç eğilimini besleyen etkenlerin herkes için ortak olduğu bir bölgedeki göçmen sayısı yerleşilecek birimin coğrafi mesafesiyle ters orantılıdır.⁴ Bu modelde uzun mesafe, göç eğilimini sınırlayan bir değişken olarak tasarlanmıştır. Ne var ki yeri geldiğinde ayrıntılı olarak sergileneneği gibi, çalışmamızdaki örnekler bu modeli doğrulamamaktadır. İstanbul'a daha uzak bölgelerin yakın olanlara kıyasla daha çok göç verdikleri görülmektedir.

Göç alan bölgeyi ve göç güzergâhını esas alan başka bir model ise, verili bir mesafeyi kat edecek göçmen sayısının, o yerleşim birimindeki istihdam imkanlarıyla doğru, güzergâh boyunca karşılaşılabilecek imkanlarla ters orantılı olduğunu ifade etmektedir.⁵ İncelediğimiz örnekler de bu tür bir eğilim sergilemektedir. Belli bir bölgeden İstanbul'a yönelen nüfus hareketinin birçok durumda iki yerleşim birimi arasındaki başka birimlere serpiştiği anlaşılmaktadır. Eğer güzergâh üzerindeki o birimler en azından bir kısım göçmenin zaten yerleşmek istediği yerler değilse, bu modele dayanarak göçmenlerin oralarda kendilerini önlerindeki uzun mesafeden caydıracak imkanlarla karşılaşmış oldukları varsayılabilir. Ayrıca bu yerleşim birimlerinin bir tür kademe işlevi görmüş olabileceği veya sadece sürpriz ve

⁴ "a.g.m.", s. 287.

⁵ "a.g.m.", s. 287.

aksaklıkların göç sürecini buralarda durdurmuş olabileceği ihtimallerini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Bu tür modellerin sosyal olguların en karmaşıklarından biri olan göçü tatmin edici düzeyde açıklamak konusunda yetersiz kaldığı açıktır. Ayrıca göç olgusunu açıklamaya yönelik girişimlerde hangi etkenlerin belirleyici sayılması gerektiği konusunda herhangi bir uzlaşma bulunmamaktadır. Ağırlık verilen etkenler konuyu farklı zaviyelerden ele alan disiplinlere göre farklılaşmaktadır. Sözgelimi iktisat disiplininde göç olgusu, ekonomik kaynak ve imkanların mevcut emek miktarına oranla yetersiz olduğu bölgelerden yetersiz emek miktarına oranla kaynak ve imkanların bol olduğu bölgelere akışı biçiminde açıklanmaktadır. Bu çerçevede verili iki bölge arasında göç miktarındaki iniş-çıkışlar, ilgili bölgelerde gözlenen ekonomik daralma ve canlanma dalgalarıyla ilişkilendirilmektedir. 1840-1924 arasında İngiltere'den Amerika'ya vuku bulan göçlerle buradaki ekonomik konjonktürün müvazi seyrine dikkat çeken Brinley Thomas'ın *Migration and Economic Growth: A Study of Great Britain and the Atlantic Economy* adlı eseri bu yaklaşımı örneklemektedir.⁶

İktisat tarihi literatüründe ise göç olgusu özellikle İngiltere örneğinde kırdan şehire göç şeklinde ele alınmıştır. Bilindiği gibi Sanayi Çağı öncesinde tarımsal ekonominin egemen olduğu toplumlarda şehirler toplam nüfusun ancak beşte birini barındırabilmiştir. Tarihte *çevirme hareketleri* olarak bilinen, tarımsal arazilerin yığımlarca köylünün topraksız kalmasıyla sonuçlanacak biçimde kapitalist üreticilerin eline geçerek tarımın ticarileşmesi süreci, İngiltere'de başka yapısal etkilerinin yanı sıra kırdan şehire önemli nüfus hareketlerine de yol açmıştır. Bu süreçte XVIII. yüzyılda hem tarih boyunca Avrupa'nın nüfus yoğunluğu bakımından en büyük şehri olan Londra'da hem de Liverpool, Manchester, Birmingham, Glaskow gibi yeni yeni büyüyen şehirlerde önemli nüfus artışları gerçekleştiği belgelenmiştir. Bu yoğunlaşmanın bir kısmı genel nüfus artışına bir kısmı ise iç göçlere bağlanmaktadır.

⁶ Brinley Thomas, "Migration-Economic Aspects", *International Encyclopedia of Social Sciences* (ed. David L. Sills), New York: Macmillan ve The Free Press, 1968, X, s. 296. İngiltere örneğinde, emek açığını göçmen işçilerden yararlanarak kapatma çabasının gerçekçi bir çözüm olmadığına, bu politikanın sadece hükümetin toplam talebi kontrol konusundaki aczini sergilediğine ilişkin farklı bir yaklaşım için bk. E. J. Mishan, *Popular Economic Fallacies*, New York: Praeger Publishers, s. 183-194.

Londra'nın 1700'de 500.000 olan nüfusu 1801'de 1.000.000 kişiye ulaşmıştır. 1700'de diğer büyük şehirlerin nüfusu 30.000'i aşmazken, 1801'de yukarıda sayılan şehirler 70.000 düzeyine varmıştır.⁷

Öte yandan antropoloji bağlamında ilkin Robert Redfield tarafından Şikago sosyoloji ekolü geleneğinde gelişmiş-az gelişmiş, modern-geleneksel karşıtlıkları temelinde kırdan şehire gerçekleşen görünümüyle ele alınan göç olgusu modernleşme sürecinin bir parçası olarak yorumlanmıştır. Buna göre modernleşme (ya da şehirleşme) süreci kaçınılmaz olarak akrabalık bağları gibi geleneksel bağ ve değerlerin aşınmasıyla sonuçlanmaktadır. Zaman içinde, bu tür bağların modernleşmeyle aşınmayıp yeni biçimlere büründüğü yolunda yeni yaklaşımlar benimsenmiş olmasına rağmen göç konusundaki teorik yaklaşımların yetersizliği, ilgi eksikliği ile değişimden çok sosyo-kültürel yapı kavramına odaklanan statik bakış açısının egemenliğine bağlanmaktadır.⁸

Beklenti devrimi olarak nitelenen, insanların sahip oldukları imkanlarla orantısız beklentiler içinde olma eğilimindeki artışı ifade eden gelişme, sanayi devriminin sonuçlarındandır. Her şeyden önce kapitalizm öncesinde toplumdaki bağımsızlaşmış özerk bir ekonomik alanın ve bunun dayanağını oluşturan ekonomik saiklerin henüz belirleyici olmadığı, ekonomik ağırlıklı olanların bile sosyo-kültürel bir kalıp içinde algılandığı unutulmamalıdır.

Göç olgusunu teorileştirme konusunda karşılaşılan güçlüğü her şeyden önce kavramın süreçsel niteliğinden kaynaklandığını belirtmiştik. Buna söz konusu olgunun sosyal bilimlerin az-çok tanımlı merkezî ilgi alanlarının dışında veya kesişme noktalarında yer almasından kaynaklanan sürekli ve yoğun bir ilgiye mazhar olamamasını da ekleyebiliriz. Bunların dışında daha açık bir yetersizlikten de söz edilebilir. Nedensellik sıralamasındaki öncelikleri bir yana bırakılırsa göç olgusunu ele alan bütün disiplinlerin konuyu göç alan ve göç veren yerleşim birimlerindeki sosyo-ekonomik veya sosyo-kültürel şartların iticiliği veya çekiciliği ekseninde açıklamaya çalıştıkları söylenebilir. Oysa verili bir bölgede aynı zorlayıcı ya da özendirici şartlara

⁷ Rondo Cameron, *A Concise Economic History of the World*, 3. bs., Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 188.

⁸⁸ Fransis Watkins, "Migration", *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (ed. Alan Barnard ve Jonathan Spencer), 3. bs., London: Routledge, 2004. s. 370-371.

maruz kalan herkes nüfus hareketine katılmamaktadır. Bu durum *göçün seçiciliği* olarak kavramlaştırılmaktadır.⁹ Buna göre göç süreci genellikle verili nüfus içinde göçe elverişli olanları seçmektedir. Yeni sosyal çevreye uyum becerisinin fazlalığı ve hayatlarıyla ilgili yeni kararlar verebilme eğiliminin yüksekliği, aynı şartlara maruz kalan verili bir nüfus içinde gençleri öne çıkarmaktadır.

Teorik gelişme düzeyinin yetersizliğine değindiğimiz göç konusundaki genelleme çabalarının daha çok göç veya göçmen türleri arasındaki karşıtlıklara yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çerçevede göçmenler iki genel kategoriye ayrılmaktadır: Yenilikçi göçmenler ve muhafazakâr göçmenler. Yenilikçileri harekete geçiren, sosyal çevrelerinin sınırlayıcı etkisinden kurtulma isteğidir. Muhafazakârlar ise değişen şartların tehdidine maruz kalan hayat tarzlarını başka bir yerde sürdürmek arzusundadır.

Göç konusundaki iradenin kime ait olduğuna bağlı olarak da göçler iki türe ayrılmaktadır: GÜdümlü göçler ve serbest göçler. GÜdümlü göçler, genellikle nüfus politikasındaki önceliklerine bağlı olarak devletlerin denetiminde gerçekleşen nüfus hareketleridir. Osmanlı döneminde nüfusun etnik kompozisyonunu korumak, üretimi artırmak ve asayişini sağlamak gibi amaçlarla sürgün ve iskan politikalarının uygulandığını biliyoruz. Öte yandan maceracıların, heretik dinî ve siyasî grup veya bireylerin yer değiştirmeleri serbest göçler olarak adlandırılmaktadır. Aslında maceracılar bir yana diğer grupların hem tarih boyunca hem de Modern Çağ'da daha çok güdümlü göçe maruz kaldıkları rahatlıkla söylenebilir.

Bu ikili karşıtlıkların dışında iki göç türü daha ayırt edilmektedir. Bunlardan birincisi, hem göçebelerin hem de tabiat şartlarıyla başa çıkmakta zorlanan grupların ilkel göç olarak adlandırılan nüfus hareketleridir. İkincisi ise zincirleme veya kitlesel göçlerdir. Kitlesel göçlerin belirgin niteliği, ilk göçmenleri harekete geçiren saikler ne olursa olsun zamanla farklı saiklerle ve farklı toplum kesimlerinin katılımıyla genişleyen bir kalıp sergilemeleridir.

⁹ Petersen, "a.g.m.", s. 288.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

I. OSMANLI TOPLUMU AÇISINDAN XVIII. YÜZYILIN ANA DİNAMİKLERİ

Bu bölümde; merkezî yönetimin zayıflaması, iktidar hiyerarşisinin toplumun siyasî merkez dışı varlıklı unsurlarını içerecek şekilde genişlemesi, vergi gelirleri tevzi ve tahsil mekanizmasında özerk tahsilat imkanlarına sahip kişilerin öne çıkması ve böylece himaye unsurundan giderek yoksun kalan tarımsal nüfusun yeni arayışlara girmesi gibi temelde ekonominin nakdîleşmesi sürecinin yol açtığı olgular üzerinde durulacaktır.

A. Siyasî Dinamikler

XVIII. yüzyıl, ders kitaplarına kadar girmiş yaygın kabule göre Osmanlı Devleti'nin 'gerileme dönemi'ni (1689-1774) nitelemektedir. Daha geniş bir dönemlendirme şablonunun bir parçası olan ve belli bir siyasî bakış açısını yansıtan bu yaklaşım, Osmanlı tarihinin başta ekonomik ve toplumsal boyutları olmak üzere çeşitli yönlerine eğilen derinlikli araştırmaların sayısı arttıkça sorgulanmaya başlamıştır. Sözgelimi Karpat XVIII. yüzyılı daha geniş bir zaman diliminin bir parçası olarak değerlendirmekte ve 'taşrada özerklik ve ayanlar dönemi (1603-1789)' şeklinde

adlandırmaktadır.¹ Konuya milletlerarası ilişkiler bağlamında yaklaşan Quataert ise 1683-1798 zaman dilimini ‘ricat savaşları dönemi’ olarak nitelemektedir.² Öte yandan iç dinamiklere ağırlık veren McGowan 1699-1812 dönemini ‘ayanlar çağı’ olarak adlandırmaktadır.³ Çok daha geniş bir tarihsel bakış açısıyla konuya yaklaşan Tabakoğlu ise XVIII. yüzyılı, Türkler’in Anadolu’ya yerleşmesiyle başlayan ve aynı yüzyılın sonuna kadar uzanan yaklaşık sekiz yüzyıllık ‘klasik dönem’ içinde değerlendirmektedir. Tabakoğlu’nun 1790’da başlattığı ‘yenileşme dönemi’ne kadar süren klasik dönem de kendi içinde; oluşma (1075-1453), olgunlaşma (1453-1683) ve esnekliği kaybetme (XVIII. yüzyıl) alt dönemlerini içermektedir.⁴

Yukarıda kısaca değindiğimiz başlıca dönemlendirme girişimlerinden anlaşılacağı gibi XVIII. yüzyıl, başka pek çok zaman dilimi için de söz konusu edilebilecek biçimde, araştırmacının benimsediği bakış açısına bağlı olarak uzayıp kısalmakta ve farklı nitelikler kazanmaktadır. Öte yandan, gerek savaş sonuçları gerekse ekonomik göstergeler bakımından XVIII. yüzyılın birbirinden farklı iki ana eğilim sergilediği bilinmektedir. Bu çerçevede kabaca 1760’lara kadar hem ekonominin tarım ve imalat sektörlerinde bir yayılma ve genişlemenin yaşandığı hem de bu dönemde yapılan savaşlardan genellikle başarılı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Ne var ki 1760’lardan sonra konjonktür tam aksi yönde seyretmiş, tarım ve imalat sektörlerindeki daralmaya, savaşların yenilgiyle sonuçlanması eşlik etmiştir.⁵

Osmanlı Devleti açısından yüzyılın en belirleyici olgularından biri savaştır. Her şeyden önce ister zafer, isterse yenilgi ile sonuçlansın, yüzyıl içindeki uzun süreli savaşlar, savunma savaşı ortak niteliği ile öncekilerden ayrılmaktadır. Aslında bu tıkanmanın ilk izlerini XVII. yüzyılda gözlemlemek mümkündür. Girit Muhasarası ve

¹ Kemal H. Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım” (çev. Talip Küçükcan), *Osmanlı Devleti ve Dünya* (haz. Kemal H. Karpat; çev. Mustafa Armağan vd.), İstanbul: Ufuk Kitapları, s. 133-136.

² Donald Quataert, *The Ottoman Empire (1700-1922)*, 1. bs., Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s. 37-51.

³ Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı (1699-1812)” (çev. Ayşe Berktaş), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert; çev. Ayşe Berktaş vd.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, II, s. 762-767.

⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Geliştirilmiş 5. bs., İstanbul: Dergah Yayınları, 2000, s. 41-44.

⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 211-215; Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 44; McGowan, *a.g.e.*, s. 761-762; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, 1. bs., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988, s. 164-167.

II. Viyana Kuşatması, Osmanlı Devleti'nin savaş alanında rakipleri karşısında sonuç alma süresinin gittikçe uzamaya başladığının ilk işaretçileridir. XVII. yüzyıldaki savaşların geç de olsa zaferle sonuçlanması rakiplerin bertaraf edilmesine yetmemiştir. XVIII. yüzyılın bu kez savunma ağırlıklı savaşlarında Osmanlı orduları hemen hemen aynı kuvvetlerle karşı karşıya gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin XVIII. boyunca aralıklarla sürdürdüğü İran savaşları konumuz açısından özel bir önem taşımaktadır. Başlıca nedenleri arasında milletlerarası ticaret yollarının denetimini rakibine kaptırmama endişesinin bulunduğu bu mücadele özellikle Nadir Şah'ın iktidarı eline almasıyla (1736) Osmanlı Devleti açısından olumsuz bir ivme kazanmıştır.⁶ Bu savaşların Batı cephesinde yürütülenlerle birlikte devlet ve toplum açısından yol açtığı zararlar bir yana özellikle Osmanlı ordusunun doğu seferlerinde izlediği güzergâh üzerinde bulunan yerleşim bölgelerinde İstanbul istikametinde nüfus hareketini tetikleyen etkenler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu etki ordunun ihtiyaçlarını güzergâh üzerindeki bölgelerden temin etme esasına dayanan aynî ve nakdî yükümlülükler şeklinde kendisini göstermiş, seferberlik dolayısıyla iç güvenliğin sekteye uğraması da mevcut olumsuzluğu pekiştirmiştir.

Bilindiği gibi Batı Avrupa'da merkezî devletlerin tarih sahnesine çıkışı ile Osmanlı'da merkezî yönetimin zayıflama süreci birbiriyle çakışmaktadır. Bu süreç yüzyıl içinde yerel güç odaklarının devlet tarafından iktidar paylaşımına dahil edilmesiyle sonuçlanmıştır. Merkezî yönetim XIX. yüzyılda yeniden güçleninceye kadar devlet ile ayan arasındaki uzlaşmadan hangi tarafın daha kazançlı çıktığı bir yana, asıl mesele bu durumun dengeleri nasıl etkilediğidir.

Merkezî yönetimin zayıflaması olgusu çeşitli açılardan açıklanmaya çalışılmıştır. Quataert'e göre, yönetici sınıf içindeki hiyerarşi değişimi, savaşların değişen niteliği ve uğranılan yenilgilerle ilişkilidir. Quataert'in sivilleşme olarak adlandırdığı bu süreçte savaş teşkilatını yönlendiren elitlerin önemi azalırken yönetim ve maliye alanlarındaki beceriler önem kazanmaya başlamıştır.⁷ Dolayısıyla XVIII. yüzyılda sadece taşrada değil merkezde de yönetim mekanizmasının yeniden

⁶ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Osmanlı-İran Münasebetleri", *DİA*, XXII, s. 407-409.

⁷ Quataert, *a.g.e.*, s. 42-43.

biçimlendirildiği bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte gözlenen en önemli değişim padişahın siyasî otoritesinin fiilen bürokrasiye aktarılmasıyla belirginleşmektedir. O kadar ki Quataert'e göre XVIII. yüzyılda çoğu durumda padişahın sadece sembolik otoritesinden söz edilebilir.⁸ Bu değerlendirmelerden hareketle toplumla birincil bağları askerî elite kıyasla daha güçlü olan şahısların bürokrasinin yüksek mevkilerinde yer bulabilmelerinin bir tür sivilleşme olarak adlandırılması mümkündür. Ancak yüzyıl içinde malikâne uygulaması ve ayanın yükselişi olguları dikkate alınacak olursa ekonomik ve siyasî nüfuz kazanan toplum kesimlerinin ne ölçüde sivil sayılabileceği tartışmalıdır.

Öte yandan Karpat'a göre ayanın yükselişi, devletin hizmet karşılığında ve hizmet süresiyle sınırlı olarak sadece görevlilerine tanıdığı seçkinlik statüsünün, bu hiyerarşinin dışında kalan toplum kesimlerince ekonomik güçle kazanılmasının bir sonucudur.⁹ Ne var ki ayanın yükselişini, toplumun alt tabakasına mensup kesimlerin dikey toplumsal hareketliliği olarak yorumlamak güçtür. Burada daha çok devlet görevi vasıtasıyla kazanılmış siyasî ve ekonomik nüfuzun, yönetim ve denetim mekanizmanın zayıflığı dolayısıyla görev dışında da sürdürülmesi olgusundan söz edilebilir. Bu durumu, devletin görevlilerine tanıdığı zeminsiz diyebileceğimiz siyasî ve ekonomik gücün yerel bir zemine kavuşması olarak da niteleyebiliriz.

XVIII. yüzyılda merkezî otoritenin zayıflaması olgusunun en tipik göstergesi maaşlarını alamayan yeniçerilerin başını çektiği çeşitli ayaklanmalardır. Bunlardan 1687, 1703 ve 1730 ayaklanmaları padişah değişikliği ile sonuçlanmıştır. 1703 ve 1730 ayaklanmalarında Feyzullah Efendi ve Damat İbrahim Paşa'nın nepotizmi başlıca şikâyet konusudur. Savaşlarda alınan yenilgiler, ödenemeyen maaşlar, İstanbul'un hoşnutsuz kamuoyu gibi bir dizi etkenin belirleyici olduğu bu tür ayaklanmaların ardından tahta çıkan padişahlar ilk iş olarak tahta çıkmalarına vesile olan elebaşları ortadan kaldırarak yeni yönetim kadroları oluşturmaya çalışmış, ancak arzulanan istikrara bir türlü ulaşamamıştır. Bu dönemde üst düzey bürokratların, özellikle sadrazamların sıklıkla görevden alınması mevcut siyasî istikrarsızlığın somut bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

⁸ *a.g.e.*, s. 42.

⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 133-134.

B. Sosyo-ekonomik Dinamikler

XVIII. yüzyılda Osmanlı ülkesinin nüfusu 24 milyon olarak tahmin edilmektedir.¹⁰ 1794 yılında İstanbul'un nüfusu ise Karpat tarafından 426.000 olarak gösterilmektedir.¹¹ Kaynakları arasında Karpat'ın da yer aldığı Mansel ise 1800 yılında İstanbul'un 400.000 nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir.¹² Verdiği nüfus miktarının büyük İstanbul'a ait olduğunu belirten Karpat ile bu konuda herhangi bir açıklama yapmayan Mansel'in rakamlarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Büyük İstanbul'un aynı dönemdeki nüfusunu 600.000 olarak tahmin edenler de vardır.¹³ Bu konuda şimdilik, yüzyıl içinde yaşanan göçler dikkate alındığında McGowan'ın İstanbul için verdiği rakamın daha tutarlı olduğu, Mansel'in şehrin nüfusunun 1700'deki 600.000 seviyesinden 1800'de 400.000 seviyesine düştüğü yolundaki görüşünün¹⁴ ise ihtiyatla karşılanması gerektiği söylenebilir.

Osmanlı sosyo-ekonomik düzeninde bu yüzyıl içinde yaşanan değişim toplumun çeşitli kesimlerinin yeni arayışlarından izlenebilmektedir. Sözelimi Osmanlı ordusunun iki önemli yapı taşından biri olan sipahi sınıfı söz konusu değişim sürecinde güç ve itibar kaybına uğrarken, yine gayrimemnunlar arasında yer alan yeniçeriler İstanbul'da patlak veren ayaklanmaların örgütleyicileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bürokrasinin özellikle askerî kesimi malikâne uygulaması sonucunda yatırımcı kimliğiyle hem bu sistem içinde hem de vakıflaştırma aracılığıyla servet aktarma imkanına kavuşmuş görünmektedir. Devletin çeşitli kademelerinde görev almış orta düzey taşra bürokrasisi ve ayan malikânegilerin taşradaki ortağı ve temsilcisi olarak nüfuzlarını resmîleştirmiştir. Bu gelişmelere müvazi biçimde topraktan kopan reyanın bir kısmı askerlik ile eşkıyalık seçenekleri arasında gidip gelirken bu arada vergi

¹⁰ Eric Jones, *The Euroean Miracle: Environment, Economics and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, 3. bs., Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 190. Jones aynı yerde, 1600 yılının Osmanlı nüfusu açısından zirve noktasını temsil ettiğini belirtmektedir (28 milyon).

¹¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 141.

¹² Philip Mansel, *Dünyanın Arzuladığı Şehir Konstantinopolis (1453-1924)* (çev. Şerif Erol), İstanbul: Sabah Kitapları, 1996, s. 405. Mansel'in verdiği rakamlara bakılırsa 1700 yılında 600.000 olan İstanbul nüfusunun büyük bir düşüş yaşadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan aynı süre zarfında belli başlı Avrupa şehirlerinin nüfusları ise artmıştır: İlk rakamlar 1700, ikinciler ise 1800 yılına ait olmak üzere Londra'nın 575.000→1.117.000, Paris'in 500.000→547.000, Viyana'nın 100.000→247.000 nüfusa sahip olduğu görülmektedir.

¹³ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı", s. 776.

¹⁴ Mansel, *a.g.e.*, s. 405.

yükünden de kurtulmuştur. Savaşların etkisiyle artan vergi yükünü hafifletmek isteyen bazı köylülerde ise daha elverişli arazi veya mesleklere yönelik arayışlar baş göstermiştir.

Osmanlı uygulamasında, değişen savaş şartlarına ayak uydurmak üzere merkezî orduyu güçlendirme çabaları zaman içinde merkezî yönetimin zayıflamasıyla sonuçlanmıştır. Savaş alanında ve ordu içinde ücretli kapıkullarını sipahilerin yerine kolayca ikame edebilen devlet, gelir ve iktidar kaybına uğrayan sipahilerin taşrada önceleri icra etmekte oldukları işlevleri ikame edebilecek unsurlar oluşturmada aynı başarıyı gösterememiştir.

Klasik dönemde tımar sistemi; siyasî, idarî, ekonomik ve toplumsal açıdan Osmanlı Devleti'nin en temel daynakları arasındaydı. Nakdî ekonominin verili sınırlılığında tımar kurumu; geniş çaplı askerî faaliyetler için yeterli sayıda askerin hazır bulundurulması, merkezî yönetimin taşrada etkin biçimde temsili, tarımsal üretimin sekteye uğramadan sürdürülmesi, vergilendirme ve vergi tahsil işlemlerinin kaynak israfına yol açmadan yürütülmesi ve bütün bu faaliyetlerin icrası için gerekli olan asgarî güvenlik ortamının oluşturulması gibi işlevler üstlenmiştir. Bu işlevlerden hareketle tımar kurumu, merkezle taşra arasına gerilmiş, dönemin şartlarında merkezî yönetimi mümkün ve işlevsel kılan bir köprü olarak düşünülebilir. Bu nedendir ki, karşılaşılan büyük ölçekli toplumsal problemlerin kökenleri de bunlara yönelik çözüm önerileri de tımar kurumu ile ilişkilendirilmiştir.

Bilindiği gibi Osmanlı ordusu sipahi ve kapıkulu birliklerinden oluşmaktaydı. XV. yüzyılın son çeyreğinde ordudaki sipahilerin, kapıkulu birliklerinin dört katından fazla olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵ XVII. yüzyılın başlarından itibaren bu oran sipahiler aleyhine değişmeye başlamıştır. Savaş alanlarında ateşli silahların artan önemi sipahilerin klasik savaş becerilerini geçersiz kılmış, bu değişime, gerekli becerileri haiz kapıkulu sayısı artırılarak ayak uydurulmaya çalışılmıştır. Devletin savaş şartlarını lehine çevirme refleksiyle uygulamaya koyduğu bu çözümün kısa vadede özellikle yüzyıl içindeki savaşların seyri konusunda belli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Ne

¹⁵ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire (The Classical Age, 1300-1600)*, 3. bs., London: Phoenix, 1997, s. 108.

var ki aynı tercih uzun vadede tımar kurumunun çöküşünü hazırlayan yolu da açmıştır. Bir yandan merkezî orduda sayıca önemli bir artış kaydedilirken, öte yandan tımar kurumunun işlevsizleşmeye başlayan yapısıyla birlikte muhafaza edilmesi devleti çoğalan parasal giderleri karşılayamaz bir duruma getirmiştir.

Bütçe açıklarıyla karşılaşan devlet bir yandan masrafları kısımaya, bir yandan da gelirleri artırmaya yönelik; para tağşişi, müsadere, yeni vergiler koyma veya mevcut vergilerin oranlarını artırma, iç borçlanma gibi politikalar izlemiştir. Bu politikalar arasında hem ek gelir temini hem de toplumsal yapının bütününe yönelik uzun dönemli etkileri bakımından iç borçlanma yöntemleri en belirleyici olanıdır. Bu doğrultuda öncelikle tımar kurumuyla yaşıt iltizam yönteminin, tımar alanlarının mukataalaşması eğilimini besleyecek şekilde yaygınlaştırılması yoluna gidilmiştir. XVII. yüzyılda yaygınlaşan ve devlete nakdî gelir, mültezime ise kâr fırsatları sunan iltizam yöntemi ekonomi üzerindeki uzun dönemli etkilerinin olumsuzluğu ortaya çıkınca terk edilmiştir. İltizam yönteminde, vergi kaynağını geçici bir süre için elinde bulunduran mültezim kâr maksimizasyonunu öncelediği, dolayısıyla üretim faktörlerinin uzun dönemli durumunu hesaba katmadığı için reyanın zarara uğradığı görülmüştür. Tarımsal faaliyetlerin temel üretim faktörü konumundaki reyanın bu durumu ise uzun dönemde ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁶ 1695'ten itibaren devletin, mültezim ve üretici açısından iltizam yönteminin içerdiği mahzurları gidereceği, bütün taraflar açısından daha avantajlı olacağı düşüncesiyle malikâne yöntemini uygulamaya koyduğu görülmektedir. Böylece, iltizamın nakdî avantajı ile tımar sisteminin reaya için sağladığı himaye unsuru birleştirilmeye çalışılmıştır. Malikâne yöntemi, devletin Rusya'ya ödemekle yükümlü olduğu yüklü tazminatı karşılamak üzere 1775'te bunun tadil edilmiş bir türevi olan esham yöntemini benimsemesine kadar uygulamada kalmıştır. 1860'lara kadar uygulanan bu yöntem, alım satıma konu olan mukataa gelirlerinin küçük hisselerle bölünmesi ve bütün toplum kesimlerine sunulmasıyla öncekinden farklılaşmıştır.¹⁷

Bir iç borçlanma yöntemi olarak XVIII. yüzyıla damgasını vuran malikâne uygulamasının iki önemli toplumsal sonucu üzerinde durulabilir. Bunlardan birincisi, bu

¹⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 102-103; Pamuk, *a.g.e.*, s. 156; Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 186-190.

süreçte devletin borçlandığı, dolayısıyla servet paylaşımına dahil ettiği toplum kesiminin askerî sınıf üyelerinden oluşmasıdır.¹⁸ Devletin buna müvazi şekilde taşradaki siyasî iktidarını da ayanla paylaşmak zorunda kaldığı söylenebilir. İkinci önemli sonuç ise bu süreçte İstanbul'da ikamet eden ve üretimi denetleme işini çoğunlukla yerel temsilcilerine devreden bir yatırımcı tipinin ortaya çıkmasıdır.¹⁹ Kısaca ifade etmek gerekirse, tımardan iltizama, iltizamdan malikâne uygulamasına geçiş sürecinin toprakta özel mülkiyet ve vakıflaşma eğiliminin güçlenmesiyle sonuçlandığı söylenebilir.²⁰

Vergi gelirlerini malikâne yöntemini yaygınlaştırmak suretiyle parasal olarak merkezî hazinede toplamaya çalışan devlet bir yandan da olağanüstü vergileri zaman içinde yerleşik hale getirmiştir. Vergilerin doğrudan tahsil edilmeye başlanması üreticilerin vergi ödeme kapasitesinin zayıflamasıyla sonuçlanmıştır.²¹ Savaş harcamalarını karşılamak üzere ihtiyaç ölçüsünde toplanan avarız ve nüzül vergileri XVIII. yüzyılda hem birleşip nakdîleşmiş hem de düzenli hale getirilmiştir.²² Öte yandan daha önce yine savaş harcamalarını karşılamak üzere ihtiyaç zamanlarında başvuru bir tür iç borçlanma yöntemi niteliğindeki imdâdiyye vergisi de 1718'den itibaren eyalet ve sancak beylerinin idarî ve askerî harcamalarına tahsis edilerek yerleşikleşmiş ve örfî vergiler arasındaki yerini almıştır.²³

Devletin XVII. yüzyıldan başlayarak nakdî gelirlerini artırmak zorunda kalması ve bu amacı gerçekleştirmeye yönelik politikaları tarımsal üretimin iki önemli unsuru olan sipahi ve reaya kesimini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu süreçte tımarlarının yetersizliği nedeniyle bazı sipahilerin ek gelir aramak amacıyla topraklarını terk ettikleri görülmektedir.²⁴ Bazıları ise tımarlarını mültezimlere vererek göç yolunu seçmişlerdir.

¹⁸ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 26.

¹⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 111.

²⁰ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 207.

²¹ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe (Taxation, trade and struggle for land, 1600-1800)*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, s. 105.

²² McGowan, *Economic Life*, s. 109.

²³ Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *DİA*, XXII, s. 221-222.

²⁴ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 208.

Bu gelişmeye müvazi şekilde tarımla uğraşan reaya da Bursa, Edirne ve İstanbul başta olmak üzere başka bölgelere göç etmiştir.²⁵

Osmanlı ülkesinde bilinen birinci büyük göç dalgası XVII. yüzyılda Celâlî ayaklanmalarının etkisiyle gerçekleşmiştir. Bu süreçte köylülerin bir kısmı daha güvenli fakat tarıma daha az elverişli bölgelere yerleşirken, bir kısmı da hayvancılığa yönelmiştir.²⁶ Pamuk'a göre *büyük kaçguna* yol açan nedenler arasında; yoksullaşan sipahilerin tımarlarını terk etmesi, vergi toplama yetkisinin mültezimlere devredilmesi ve Celâlî ayaklanmaları yer almaktadır.²⁷ XVIII. yüzyılda ise güvenliği zedeleyen ve yeni göçlere zemin hazırlayan unsurların başında kapısız leventlerin eşkıyalık hareketleri anılmaktadır.²⁸ Levent veya saruca sekban olarak anılan bu zümre, çiftini bozup paşa veya ayanın kapı halkını oluşturan kimselerden oluşmaktaydı.²⁹ Devlet, toprağını terk eden leventlerin bir kapıya bağlanmalarını veya mirî levent alımı ile görevli olanların denetimine girmelerini istemiştir.³⁰ Savaş bitiminde işsiz kalan veya kimi zaman ordunun savaşta oluşundan yararlanmak isteyen leventlerden oluşan bu grupların eşkıyalık hareketleri bazen valiler bazen de ayan aracılığıyla bastırılmaya çalışılmıştır.³¹

²⁵ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları, s. 211-212.

²⁶ Pamuk, *a.g.e.*, s. 166.

²⁷ *a.g.e.*, s. 166.

²⁸ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Leventler*, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965, s. 235-249; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnemelelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten*, c. 38, sy. 151 (1974) s. 450.

²⁹ Özkaya, "a.g.m.", s. 445.

³⁰ "a.g.m.", s. 462.

Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, c. 42, sy. 168 (1978), s. 704.

II. OSMANLI KÖY TOPLUMU ve GÖÇLE MÜCADELE ARACI OLARAK GERİ İSKAN KANUNU

Bu bölümde öncelikle Osmanlı köy toplumunun sosyo-ekonomik yapısı ana hatlarıyla tasvir edilmeye çalışılacaktır. Köylüyü devletin başlıca gelir kaynağı olan tarımsal faaliyet alanında muhafaza etme anlayışını yansıtan bu yapının göç eğilimini uyarıcı yönlerine dikkat çekilecektir. Daha sonra klasik dönemde köylüyü toprağında muhafaza etme anlayışı çerçevesinde düzenlenen geri iskan kanunu üzerinde durulacaktır. Son olarak da çalışmamıza tarihsel bir arka plan oluşturmak üzere kısaca XVIII. yüzyıla kadar taşradan İstanbul'a yapılan göçlere ve geri iskan kanunu uygulamalarına değinilecektir.

A. Osmanlı Köy Toplumunun Sosyo-ekonomik Yapısı

Diğer sanayi inkılabı öncesi ekonomiler gibi, Osmanlı ekonomisinin temeli de tarımsal faaliyete dayanıyordu. Toplam nüfusun % 80-90'ını oluşturan köylüler³² tarımsal ekonominin başlıca aktörleriydi. Üretimleriyle sadece kendi geçimlerini sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda başta İstanbul olmak üzere şehirlerin ve ordunun iâşesi gibi stratejik işlevler de üstleniyorlardı. Sosyo-ekonomik yapının sürekliliği açısından vazgeçilmez olan iâşe işlevi, öncelikle geçimlik bir asgarî düzeyin sağlanmasını, bu düzeyin gerçekleşmesini tehdit eden merkez kaç unsurlara karşı köylünün desteklenmesini gerektirmiştir. Devlet ile köylü arasındaki bu ilişkinin biçimlenmesinde köy toplumunun ekonomik işlevi kadar, Osmanlı devlet anlayışının başat unsurları arasında yer alan halkın refahını artırma (terfih-i ibâd) yöneliminin de belirleyici olduğu düşünülebilir. Bu nedenle Osmanlı devletinin başlıca meşruiyet kaynaklarından birinin, devletin kendisini söz konusu asgarî geçimlik şartları sağlamakla yükümlü sayması, başka bir deyişle köylünün geçinebilme hakkını gözetmesi olduğu söylenebilir.³³

³² Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 162.

³³ Huri İslamoğlu, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 62.

Osmanlı tarım ekonomisi köy toplulukları temelinde örgütlenmişti. Hem köyler hem de köylüler, Osmanlı sosyo-ekonomik düzeni içinde dirlik, vakıf, mukataa ve mülk şeklinde bölümlenen idarî-ekonomik bütünlerin (işletmelerin) hem en küçük birimlerini hem de emek unsurunu oluşturuyordu. Köy ekonomisinin çerçevesini oluşturan idarî-ekonomik birimler ise, devlet memuru konumundaki idarecilere, üstlendikleri askerî-idarî görevler karşılığında (görev süreleriyle sınırlı olmak üzere) devlet tarafından tahsis edilen gelir kaynakları niteliğindediydi. Bu çerçeve içinde köyler genellikle tımar, zeamet, has, vakıf, mukataa, malikâne köyü olarak belirleniyor, köylüler de devlete karşı yükümlülüklerini buna göre yerine getiriyordu. Klâsik dönemde tarımsal üretimin ağırlık merkezi, kendi içinde gelir ölçütüne göre tımar, zeamet ve has olarak sınıflandırılan tımar sistemi olmuştur. Nakdî ekonominin ağırlık kazanmasına ve sipahilerin askerî işlevlerini yitirmesine bağlı olarak XVII. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşan mukataa, sonlarından itibaren de malikâne uygulamaları tımar arazilerini de içeren bir genişleme eğilimi sergilemiştir.³⁴

Tipik Osmanlı köylüsü ya da çiftçisi, devlet tarafından büyüklüğü tespit ve belli kurallar çerçevesinde tahsis edilen arazide üretim yapıyordu. Osmanlı toprak hukukunda köylülerin tasarrufundaki tarım alanları tapulu ve mukataalı araziler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Tapulu araziler; alım satım, hibe ve vakıf türü işlemlerin kanunla yasaklandığı, mutlak mülkiyeti devlete ait, tarıma tahsis edilmiş köylü çiftlikleridir. Osmanlı köy ekonomisinin temelini oluşturan bu tür araziler, babadan oğula intikal edebilme özelliği ile bir tür özel mülkiyet niteliğindediydi. Mukataalı araziler ise tapu sistemi dışında kalan ve devlet tarafından belirli sürelerle kiraya verilen tarım alanlarından oluşmaktaydı.³⁵

Devlet, büyüklükleri yöreden yöreye değişen emek (hane) ve toprak (çift) faktörlerini bir bütün halinde değerlendirmiş ve köy toplumunu buna göre çift-hane sistemi şeklinde sınıflandırmıştır. Bu sınıflamanın temel birimini ise genellikle evli çocukların ve torunların da dahil olduğu geniş aile emeğini, bir çift öküzü ve büyüklüğü

³⁴ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 41-61.

³⁵ İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi* (V. İstanbul, 21-25. 08. 1989), Ankara, 1990, s. 4-6.

arazinin durumuna ve toprağın verimine bağlı olarak 60-150 dönüm arasında değişen bir araziyi içeren raiyyet çiftliği oluşturmuştur.³⁶

Yüzölçümünden başka, aynı anlama gelebilecek şekilde, bir çift öküzle ekilebilecek veya belli miktarda ürün verebilecek nitelikte olması da bir çiftliğin büyüklüğünün belirlenmesinde dikkate alınan geleneksel unsurlar arasındadır.³⁷ Emek faktörü ve üretim teknolojisi veri alınarak tespit edilen bu büyüklükteki arazilerin parçalanması, başka amaçlarla kullanılması veya atıl bırakılması çeşitli düzenlemelerle sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bir tarlanın bağ veya bahçe haline getirilmesine ve bir çiftliğin miras yoluyla ikiden çok parçaya bölünmesine yönelik yasaklar yanında tarlasını mazeretsiz olarak üç yıl ekmeyen köylünün tasarruf hakkını yitirmesini öngören yasalar bunlar arasında sayılabilir.³⁸

Yukarıda değinilen nitelikte çiftliklere sahip olan köylüler, çift-hane sisteminin en üst basamağını işgal ediyordu. İkinci grup ise ortalama bir çiftliğin yarısında üretim yapan köylülerden oluşuyordu. Yarım çiftlikten az (4-10 dönüm ile 24-60 dönüm civarında) toprağı olan ekinli bennaklar ile hiç toprağı olmayan caba bennaklar üçüncü grupta yer alıyordu. Caba bennak deyimi, evli olduğu halde tapulu toprağı bulunmayan, bu nedenle toprak işçisi olarak çalışan reayayı niteliyordu. Dördüncü grup ise işçi olarak veya başkasına ait bir araziye kiralarak geçimini sağlayan bekarlardan (mücerred/caba/kara) oluşuyordu. Hem (raiyyet resmini köylerinin yetkilisine ödemek şartıyla) bennaklar hem de mücerredler diğer iki gruptan farklı olarak kayıtlı buldukları köyün dışında çalışma serbestisine sahipti.³⁹ Burada kabaca daha çok tarımsal yapısı tasvir edilen köy ekonomisinin, en azından temel ihtiyaçları karşılayacak düzeyde hayvancılık ve başta dokumacılık olmak üzere çeşitli zanaat faaliyetlerini de kapsadığı unutulmamalıdır. Ayrıca tarımsal üretim faaliyetinin dışında bazı köylerin

³⁶ İncalcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 17-18.

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *İA, III*, s. 392.

³⁸ İncalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s. 3.

³⁹ İncalcık, “a.g.m.”, s. 8 ve İncalcık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüşümü”, *Bellekten*, c. 33, sy. 92 (1959), s. 589-590.

belirli muafiyetler karşılığında ulaştırma, madencilik ve tuzlacılık gibi kamusal hizmet ve üretim alanlarında istihdam edildiği de belirtilmelidir.⁴⁰

Köy ekonomisinin vergilendirilmesi de yukarıda değinilen sınıflandırmaya göre biçimlendirilmiştir. Buna göre çiftlik sahibi bir köylünün başlıca yükümlülüğü vergi defterinde kendisine raiyyet yazıldığı yetkiliye yılda bir kez ürün üzerinden aynî öşür ve nakdî çift resmi ödemektir. Nakdî olarak tahsili genellikle yasaklanan ve hem müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından ürünün cinsine göre farklı adlarla ödenen öşürün oranı yöreden yöreye 1/10-5/10 arasında değişmekteydi. Toplanan öşürün bir kısmı sâlâriyye adıyla ilgili bölgenin idarecilerine tahsis edilmişti.⁴¹

Müslüman reayanın ödemekle yükümlü olduğu çift resmi Barkan'a göre 22-60 akçe arasında değişmekteydi.⁴² İncalcık ise en yüksek çift resminin 100 akçe olduğunu belirtmektedir.⁴³ XV-XVI. yüzyıllarda Rumeli'deki sancaklardan genellikle 22 akçe çift resmi tahsil edilmekteydi. Oysa yine aynı dönemde Malatya, Diyarbakir, Erzurum, Harput ve Çemişkezek'te 50 akçe; Çorum, Çankırı, Kayseri ve Sivas'ta 57 akçe çift resmi ödenmekteydi. Anadolu'nun diğer sancaklarında ise aynı verginin karşılığı 30-40 akçe civarındaydı. Bu konuda Anadolu ile Rumeli arasındaki belirgin orantısızlık, Anadolu sipahilerini daha uzun sürelerle Rumeli'de tutabilmeyi amaçlayan Fatih Sultan Mehmet'in Anadolu'da geçerli çift resmi oranını artırmasından kaynaklanmıştır.⁴⁴

Öte yandan tasarrufunda yarım çiftlik bulunan müslüman köylü ise yarım çift resmi ödemekle yükümlüydü. Ekinli bennaklar her 2-5 dönüm için 1 akçe dönüm resmi ile 12 akçe bennak resmi ödüyordu. Bunlar, ödedikleri dönüm resmi miktarı 12 akçeyi aştığında, bennak resmi yükümlülüğünden kurtuluyordu. Bunlardan başka, tapulu toprakları olmayan caba bennaklardan 9, mücerredlerden ise 6 akçe resim alınıyordu.⁴⁵

Barkan'a göre, evli/bekâr, topraklı/topraksız oluşuna bakılmaksızın yetişkin her gayrimüslim erkek köylüden alınan ispençe resmi, 'mahiyet ve miktar bakımından'

⁴⁰ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 161-162.

⁴¹ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 204.

⁴² Barkan, "a.g.m.", s. 392.

⁴³ İncalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü", s. 585

⁴⁴ İncalcık, "a.g.m.", s. 584-585 ve Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *AÜDTCFD*, c. 5, sy. 5 (1947), s. 498.

⁴⁵ İncalcık, "a.g.m.", s. 584-592.

müslümanlardan tahsil edilen çift resmine denkti.⁴⁶ 1540 tarihli Diyarbakır Kanunu'nda yetişkin gayrimüslimlerden çift resmi karşılığında 25 akçe ispençe resmi alınacağı; evlilerin 6 akçe ırgadiyye ödemekle yükümlü olduğu ve mücerredlerden ırgadiyye talep edilemeyeceği hükme bağlanmıştır.⁴⁷ Öte yandan İnalçık, miktarı 20-30 akçe arasında değişen ispençe resminin, aynı haneyi paylaşan baba ile yetişkin oğluna ayrı ayrı yüklenebildiğini, dolayısıyla bu verginin çift resmine kıyasla daha çok bir baş vergisi niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸

Reyanın vergi yükümlülükleri buraya kadar ele aldığımız kalemlemlerle sınırlı değildir. Bunların yanında, savaş harcamalarının karşılanması amacıyla devlet tarafından ihtiyaç duyuldukça avarız, nüzül, sürsat, imdâdiyye gibi adlarla tarh edilen düzenli olmayan vergiler niteliğindeki, önceki bölümde üzerinde durduğumuz yükümlükler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında özellikle yüzyılın başlarında yerleşik hale getirilen imdâdiyyenin XVIII. yüzyılda reaya açısından başlıca şikâyet konularından biri olduğuna ileride değinilecektir.

B. Göçle Mücadele Aracı Olarak Geri İskan Kanunu

Osmanlı Devleti yukarıda ana hatlarıyla tasvir edilen köy ekonomisinin yeterli tarımsal üretimi sağlayabilmesi için çeşitli önlemler almıştır. Bunların başında tarımsal üretimin emek unsurunu oluşturan köylünün tarımsal faaliyetten kopmasını yasaklayan düzenlemeler gelmektedir. Çeşitli kanunnamelerde ifade edilen ve daha çok köylünün hareket serbestisini kısıtlayan yönüyle dikkat çeken bu tür düzenlemeler optimum ölçeği yansıttığı varsayılan mevcut toprak/emek dengesini korumaya yöneliktir. Gerekçesi ne olursa olsun bu düzenlemeler çerçevesinde köylünün yerleşme ve meslek seçimi belirli kayıtlar altına alınmış ve bu yolla tarımsal üretimin sekteye uğraması engellenmeye çalışılmıştır. Toprağını terk ederek başka bir köye veya şehre yerleşen bir köylünün tekrar asıl köyüne iskani konusunda ilgili görevliye belli haklar tanıyan bu yöndeki düzenlemeler, belgelerdeki ifadelerden hareketle 'geri iskan kanunu' olarak nitelenebilir.

⁴⁶ Barkan, "a.g.m.", s. 393.

⁴⁷ Ömer Lüfti Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar* (tıpkıbasım), İstanbul: İÜİF, 2001, I, s. 132.

⁴⁸ İnalçık, "İспенçe", *DİA*, XXIII, s. 177.

Henüz yeterli ölçüde tespit edilememiş olan ve çoğunlukla asayişsizlik veya geçim sıkıntısının zorlayıcı etkisi altında gerçekleşen iradî göçler bir yana, Osmanlı döneminde genel anlamda nüfus hareketlerinin güdümlü veya cebrî bir çerçevede bizzat devlet tarafından düzenlendiğini biliyoruz. Bu doğrultuda devletin, çok erken dönemlerden itibaren izleri sürülebilecek bir iskan politikasını benimsediği, ülkenin nüfus dağılımını bu politika uyarınca biçimlendirmeye çalıştığı söylenebilir. Burada kavramlaştırılan ‘geri iskan kanunu’ aslında, çeşitli nedenlerle oluşan sapsmaları, varsayılan denge durumuna uyarlamayı gözeten niteliğiyle, devletin benimsediği genel iskan politikasının bir uzantısı olarak görülebilir.

Köylünün yerleşim yerini değiştirmesi veya köyünü terk etmesi durumuyla ilgili düzenlemelerin 1528 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Bu yıla ait Kütahya Kanunu’nda; sipahi veya ilgili yetkilinin, bir köyden diğerine yerleşen reayasını 15 yıl içinde asıl köyüne geri iskan etme yetkisine sahip olduğu, ancak yeni yerleşim bölgesinde 15 yılı dolduranların geri iskan edilemeyeceği; köyden şehre göçlerde ise bu sürenin 20 yıl olduğu belirtilmektedir. Aynı kanunda ayrıca İstanbul’a yerleşerek 10 yıl ikamet eden yaya ve müsellemlerin artık üstlendikleri görevlerle yükümlü tutulamayacakları vurgulanmaktadır.⁴⁹ 1539 tarihli Vize Kanunu’nda ise köy veya şehir ayrımı yapılmaksızın geri iskan konusunda 10 yıllık sürenin esas alınacağı karara bağlanmıştır.⁵⁰ Kanunî dönemine (1520-1567) ait Silistre Kanunnamesi’nde bu kez köyden köye göç bağlamında yine aynı süre belirtilmiştir.⁵¹ Şeyhülislam Ebusuud Efendi’ye atfedilen yine Kanunî dönemine ait başka bir kanunda da bir köyden diğerine yerleşen raiyyetin eski köyüne iskanı için 10 yıllık sürenin esas alınacağı vurgulanmaktadır.⁵²

Yerel farklılaşmalar içerse de geri iskan kanunu adı altında toplanabilecek yukarıdaki düzenlemeler, tarımsal üretimin gerçekleştiği temel idarî-ekonomik birimin idarecisi sıfatıyla sipahiye, idaresi altındaki birimin ve dolayısıyla devletin çıkarları

⁴⁹ Barkan, *Kanunlar*, s. 24.

⁵⁰ Barkan, *a.g.e.*, s. 234.

⁵¹ Barkan, *a.g.e.*, s. 273.

⁵² Kanun-ı Ebusuud, “Osmanlı Kanunnameleri”, *MTM*, 2 (1331), s. 305’ten aktaran Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. bs., Ankara: TTK, 1997, s. 6.

doğrultusunda köy kaynaklı nüfus hareketlerine müdahalede bulunma yetkisi tanımaktadır. Ancak aşağıda çift bozan resmi konusunu ele alırken üzerinde duracağımız bir ayrıntıya burada hemen değinmeliyiz. Göç yasağı veya geri iskan kanunu çerçevesinde sipahiye tanınan yetkinin kapsamı, köylünün çift-hane sistemi içindeki konumu dikkate alınarak belirlenmiştir. Başka bir deyişle 10-20 yıllık süre zarfında kanunen asıl köylülerine geri iskanları öngörülenler, daha çok üzerlerinde çift veya yarım çift arazi kaydı bulunan köylülerdir. Öte yandan geri iskan kanununda getirilen süre sınırlaması, göçmen köylünün yeni yerleşmesindeki yerliliğinin onaylanması olarak da yorumlanabilir. Köyden şehre göçlerde söz konusu onay sürecinin daha yavaş işletilmesi ise, tarımsal üretimi sekteye uğratacağı endişesiyle devletin bu yöndeki nüfus hareketlerine daha olumsuz bakmasıyla ilişkilendirilebilir.

Göçle mücadelede sipahiye tanınan geri iskan yetkisinin tek başına yeterli olamayacağı daha baştan hesaba katıldığı için olsa gerek, topraklarını terk eden köylülerin hem caydırıcılık hem de tazminat niteliğini haiz çift bozan resmi ödemekle yükümlü tutuldukları görülmektedir. Hepsi de XVI. yüzyıla ait olan kanunların bir kısmında sadece gerçekleşen göçlerde sipahiye tanınan geri iskan yetkisi vurgulanmış, bir kısmında toprağını terk eden köylünün levendiyye veya çift bozan adı altında sipahisine resim ödemekle yükümlü sayılması karara bağlanmış, diğer bir kısmında ise her iki konuya birlikte değinilmiştir. Bu durum göz önünde bulundurularak çift bozan yaptırımını da sipahiye tanınan geri iskan yetkisiyle birlikte geri iskan kanunu kapsamında değerlendirilebilir.

Çift bozan resminin levendiyye akçesi adı altında vurgulandığı ayrıntılı ilk düzenleme 1538 tarihli Trabzon Kanunu'nda yer almaktadır. Bu kanunda, çiftliğini terk ederek 'ehl-i kisb' veya leventler arasına katılan bir raiyyetin sipahisine 57 akçe leventlik akçesi (levendiyye) ödemesi karara bağlanmıştır. Metindeki açıklamalardan bu miktarın daha önce 45 akçe civarında olduğu anlaşılmaktadır. Köylülerin, geri dönmektense bu meblağı ödemeyi tercih ettiklerinden yakınan sipahilerin şikâyeti üzerine caydırıcı olacağı düşüncesiyle çift bozan resmi daha sonra 57 akçeye çıkarılmıştır. Yine aynı kanunda kazgancılık veya bazergânlık ile uğraşan ve bu iş için

şehirlere gidip ancak yılda veya iki yılda bir köylerine dönenler ise 150 akçe çift bozan resmi ödemekle yükümlü tutulmuştur.⁵³

1569 tarihli Silistre Kanunu'nda ise çift bozan müslüman köylünün 72 akçe, gayrimüslim köylünün ise 87 akçe ödemesi hükme bağlanmıştır. Ayrıca çift bozan resmi olarak belirlenen 72 akçenin 50 akçelik öşür bedeli ile 22 akçelik çift resmini; 87 akçenin de 62 akçelik öşür bedeli ile 25 akçelik ispençe resmini içerdiği vurgulanmıştır.⁵⁴ III. Murat dönemine (1574-1595) ait Serim Kanunu'nda ise daha yüksek çift bozan resmi oranlarıyla karşılaşılmaktadır. Bu kanunda müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın hem öşür hem de çift resmi karşılığı olarak yoksul köylülere 80 akçe, varlıklı olanlarına ise 120 akçe nakit çift bozan resmi yüklenmiştir.⁵⁵

Bazı kanunlarda ise çift bozan konusunun terk edilen arazide tarımsal faaliyetin kesintiye uğrayıp uğramamasına bağlı olarak düzenlendiği görülmektedir. 1539 tarihli Vize Kanunu'nda metruk arazinin başkalarınca işletilmesi durumunda göçmen köylüden sadece çift resmi talep edilebileceği; boş kalması durumunda ise göçmenin çift bozan resmi ödemekle yükümlü tutulacağı karara bağlanmıştır.⁵⁶ 1540 yılına ait Diyarbekir Kanunu'nda da göçmen köylünün birinci durumda sadece bennak (12 akçe) ve ırgadiye (6 akçe) resimleri ödemesi gerektiği; ikinci durumda ise göçmenden hem çift resmi hem de öşür talep edileceği belirtilmiştir.⁵⁷ III. Murat dönemine (1574-1595) ait Musul Kanunu'nda da aynı yaptırımlar yer almaktadır.⁵⁸ Öte yandan yukarıda değinilen Ebusuud Efendi'ye atfedilen kanunda ise göçmen köylü yeni yerleşmesinde bir başkasına raiyyet yazılmış değilse, raiyet resmi tahsilinin sipahisinin hakkı olduğu karara bağlanmıştır.⁵⁹

Buraya kadar içerikleri kısaca özetlenen çift bozan konusundaki düzenlemeler, aslında geri iskan yetkisinin işe yaramadığı durumlarda sipahinin gelirini tazmine

⁵³ Barkan, *a.g.e.*, s. 59-61. Barkan, burada diğer kanunlara kıyasla daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması ve tadilatlar içermesi nedeniyle Trabzon Kanunu'nun çift bozan konusundaki yaptırımlarının kanunların derlenmesi sırasında yanlış olarak sadece Trabzon'a özgüymüş gibi değerlendirildiğini belirtmektedir. Bk. *a.g.e.*, s. 58-59.

⁵⁴ Barkan, *a.g.e.*, s. 288.

⁵⁵ Barkan, *a.g.e.*, s. 312.

⁵⁶ Barkan, *a.g.e.*, s. 234.

⁵⁷ Barkan, *a.g.e.*, s. 132.

⁵⁸ Barkan, *a.g.e.*, s. 174.

⁵⁹ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 6.

yönelik girişimler olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyişle göçler, bazı bölgelerde geçerli görece yüksek çift bozan oranlarının çağrıştırdığı gibi, sipahiye tanınan geri iskan yetkisiyle önlenemeyecek hacimlere ulaşabilmektedir. Bu durumda göç ve geri iskan konusunda bir yandan sipahinin gelir düzeyini korumaya odaklanan, diğer yandan da bedelini ödemeyi göze alan köylünün yeni fırsatlar aramasına imkan tanıyan hukuki bir çerçevenin çizilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu yaklaşım özellikle çift bozan resminin, göçmenlerin terk ettikleri arazilerde üretimin sürüp sürmemesine bağlı olarak belirlendiği düzenlemelerde belirginleşmektedir.

Daha önce de değindiğimiz gibi geri iskan kanunu köylünün hareket serbestisini kısıtlamaktan çok, mevcut tarımsal dengeyi korumayı amaçlamaktadır. Köylünün topraklı veya topraksız oluşu, terk edilen topraklarda tarımsal faaliyetin sekteye uğrayıp uğramaması dikkate alınarak belirlenen bu düzenlemeler, temelinde çift ve nim çift arazilerin bulunduğu çift-hane sistemini korumaya yönelik önlemler olarak da yorumlanabilir. Çift bozan konusundaki yaptırımların göç eğilimi taşıyan köylü gruplara yönelik olmaması bu açıdan dikkat çekicidir. Toprağı olmadığı için göçen veya başka bir mesleğe geçen köylülere yönelik herhangi bir yaptırım öngörülmemiştir.⁶⁰ Hem (raiyyet resmini köylerinin yetkilisine ödemek şartıyla) bennaklar hem de mücerredler çift-hane sisteminin ilk iki grubundan farklı olarak kayıtlı buldukları köyün dışında çalışma serbestisine her zaman sahip olmuşlardır. Ayrıca ilk iki grupta yer alan köylülerden, çiftliğini evladına veya hizmetkârına işleterek başka bir yere yerleşen veya başka bir işle uğraşanlar da, çift resmi ve öşür ödemeleri aksatılmadıkça, çift bozan yaptırımına maruz kalmamıştır.⁶¹

Bazı köylülerin göç konusunda, şimdiye kadar ana hatlarına değindiğimiz geri iskan kanunundan farklı düzenlemelere tabi tutuldukları anlaşılmaktadır. Sözelimi aslen göçebe olan bir yörük herhangi bir köyde belli bir süre tarımla uğraştıktan sonra başka bir yere yerleşirse ne diğer köylüler gibi geri iskana zorlanabilmekte, ne de çift bozan resmi ödemekle yükümlü tutulmaktadır.⁶² Öte yandan derbent ve vakıf reayasının geri iskan konusunda yörüklere tanınan özgürlüğün tam zıddı bir uygulamaya maruz

⁶⁰ Barkan, *a.g.e.*, s. 79.

⁶¹ Çağatay, "a.g.m.", s. 502.

⁶² Barkan, *a.g.e.*, s. 264.

kaldıkları, bunların hiçbir gerekçeye bakılmaksızın asıl ikamet yerlerine geri iskan edilmelerinin kararlaştırıldığı görülmektedir.⁶³ Bu örnekler geri iskan kanununun sınır durumları olarak değerlendirilebilir.

C. XVIII. Yüzyıla Kadar İstanbul'a Yapılan Göçler ve Geri İskan Kanunu Uygulamaları

İstanbul'un fethinden itibaren Fatih'in şehirde yoğun bir imar ve iskan faaliyetine giriştiği bilinmektedir. Öncelikle, başta kendisi olmak üzere bu yöndeki emirleri doğrultusunda harekete geçen yöneticiler, daha sonra şehre yeni rengini kazandıracak olan geniş çaplı bir imar faaliyeti başlatmışlardır. Bu çabalar sonucunda çok kısa bir süre zarfında İstanbul'da söz konusu imar faaliyetine öncülük edenlerin adlarıyla anılan mahalle ve nahiyelerin oluştuğu görülmektedir.⁶⁴ Öncelikle çeşitli bölgelerden yapılan sürgünlerle imar faaliyeti desteklenmeye ve hızlandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca yetersiz görülen şehir nüfusunun yeterli nitelik ve niceliğe ulaştırılması için yeni fethedilen bölgelerden de yararlanılmış, buralardan çok sayıda vasıflı ve vasıfsız işgücü İstanbul'a nakledilmiştir.⁶⁵

Özellikle vasıflı işgücü ile tüccar üzerinde yoğunlaşan aynı iskan politikası Fatih'in ardılları tarafından da sürdürülmüştür. XVI. yüzyılda hem izlenen bu politikanın hem de bütün Osmanlı şehirlerinde gerçekleştiği ifade edilen % 80'lik nüfus artışının etkisiyle İstanbul'un vasıfsız işgücü ve yoksul köylüler için bir çekim merkezi haline geldiği söylenebilir. Bu dönemde İstanbul nüfusundaki artışın, genel nüfus artışının iki katı olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁶ XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Celâlî ayaklanmalarının etkisiyle binlerce köylünün, bazı kaynaklara göre 40.000 Ermeni ailesinin ve 5000-8000 civarında medrese öğrencisinin İstanbul'a göçtüğü belirtilmektedir.⁶⁷ Hacmi tam olarak bilinmeyen bu göçler, devletin denetimi dışında gerçekleşen İstanbul'a yönelik ilk kitlesel nüfus hareketi olarak

⁶³ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁴ İncalcık, "İstanbul-Türk Devri", *DİA*, XXIII, s. 225.

⁶⁵ İncalcık, "a.g.m.", s. 232-233.

⁶⁶ İncalcık, "a.g.m.", s. 234.

⁶⁷ İncalcık, "a.g.m.", s. 234.

görülebilmektedir. Celâlî ayaklanmalarının yanı sıra bu dönemde doğu ve batı sınırlarında yapılan savaşlar da söz konusu göçlerin nedenleri arasında sayılmaktadır.⁶⁸

Daha bu kitlesel göçler yaşanmadan önce de İstanbul nüfusunun belli bir düzeyi aştığını, şehirde asayiş ve geçim sıkıntısı problemleri şeklinde varlığını hissettiren bir marjinal nüfusun oluştuğunu belgeleyen örnekler mevcuttur. Sözelimi 1567 yılına ait bir belgede İstanbul'a yerleşen göçmenlerin halkın güvenlik ve refahını olumsuz yönde etkilediği vurgulanmakta ve Haslar kadısı beş yıl zarfında İstanbul'a yerleşmiş olanları tespit etmekle görevlendirilmektedir. Kadı, kendisine verilen görevi tamamladıktan sonra iletilecek emir doğrultusunda hareket edecektir.⁶⁹ Burada dikkat çekici olan, uygulanacak kararın ancak göçün boyutları açığa çıktıktan sonra bildirileceği yönündeki açıklama değildir. Oysa uygulanması gereken kanun bellidir ve geri iskan kanunundan başkası değildir. Bu kararsızlık devletin bu konuda çok daha küçük ölçekli ve süreksiz göçler göz önüne alınarak düzenlenen geri iskan kanunu dışında acil önlemlere ihtiyaç duyduğunu ima etmektedir.

Nitekim çok geçmeden devletin acil önlem olarak İstanbul nüfusuna son 5 yıl içinde katılanların tahliyesinde karar kıldığı görülmektedir. Bu çerçevede İstanbul'da yaşanan faili meçhul öldürme ve yağmalama olayları göçmenlerle ilişkilendirilerek 1579'da ikamet süresi 5 yılı bulmayanların memleketlerine gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰ Özellikle İstanbul'un asayişini söz konusu olduğunda göçle mücadelede geri iskan kanununun öngörmediği, göçmenlerin ve şüpheli şahısların tahliyesi şeklini alan bir tür olağanüstü hal uygulamasına XVIII. yüzyılda da sıklıkla rastlanmaktadır.

Devletin XVII. yüzyılın ilk yarısında Celâlî ayaklanmalarının yol açtığı göçlerle mücadelede de yukarıda ilk örneklerine değindiğimiz tahliye yöntemine başvurduğu görülmektedir. Sözelimi Anadolu'nun birçok bölgesinde Celâlîleri bozguna uğratan Kuyucu Murat Paşa'nın İstanbul'a dönüşüne tekabül eden 1609 yılında sadece isyandan

⁶⁸ M. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 9, sy. 13 (Eylül 1958), s. 1.

⁶⁹ A. Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 139-140.

⁷⁰ Hüseyin Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri: (XVI. Yüzyıl) Yönetim, Nüfus, Göçler, İskanlar, Sürgünler*, İstanbul: Kaknüs, 2001, s. 388.

kaçan köylüleri kapsayan bir geri iskan fermanı çıkarılmış, bunun üzerine 7000'i aşkın Türk ve Ermeni memleketlerine geri gönderilmiştir.⁷¹ Ancak bunların bir kısmının aynı nedenlerle birkaç yıl içinde İstanbul'a geri döndükleri anlaşılmaktadır.⁷² İran seferine çıktığında Sivas'ta hem Türk hem de Ermeni reayanın bölge nüfusunun önemli bir kısmının daha önce İstanbul'a yerleşmesi nedeniyle perişan oldukları yönündeki yakınmalarıyla karşılaşan IV. Murat 50-100 yıl zarfında İstanbul'da yerleşen Anadolu kökenli köylülerin geri iskan edilmesini istemiştir. Bu durum hem yüzyılın başında tenhalaşan Anadolu coğrafyasının 1735 yılına gelindiğinde henüz yeterince toparlanamadığını hem de önceki tahliye işleminin arzulanmış düzeyde gerçekleştirilemediğini göstermektedir. Öte yandan yeni tahliye işlemi için esas alınan 50-100 yıllık sürenin de, bu durumun pek çok mağduriyete yol açacağını düşünen devlet ricalinin girişimiyle 40 yıla indirildiği anlaşılmaktadır.⁷³

Sonuç olarak XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İstanbul açısından önemli bir problem olarak görülmeye başlayan göçlerle mücadelede devletin geri iskan kanununda yer almayan tahliye yöntemine başvurmaya başladığını, XVII. yüzyılın ortalarına kadar da bu uygulamanın sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.

⁷¹ Hrand D. Andreasyan, "Celâlîler'den Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *TTK İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 45-48.

⁷² Hrand D. Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 13, sy. 17-18 (1962-1963), s. 29.

⁷³ Andreasyan, "Celâlîler'den Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", s. 49-51 ve Naima, *Tarih*, III, s. 236-237'den aktaran Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 6, 35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVIII. YÜZYILDA TAŞRADAN İSTANBUL'A GÖÇLER

I. GÖÇ SÜRECİ

Bu bölümde öncelikle XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan göçlerin tarihsel seyri üzerinde kısaca duracağız. Daha sonra bu yüzyılda geri iskan kanununda gözlenen değişim ekseninde göçmen köylü-sipahi ilişkisinin nasıl şekillendiğini ele alacağız. Son olarak geri iskan girişimlerinin başarısızlığının nedenlerine eğilerek geri iskan sürecinin önündeki engelleri belirlemeye çalışacağız.

A. Göçlerin Tarihsel Dağılımı

XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan göçler, araştırmada kullandığımız belgelerde yer alan tarihler dikkate alınarak zaman bakımından tasnif edildiğinde aşağıdaki tablo ile karşılaşılmaktadır. Belgelerde yer alan tarihler, genellikle göçlerin gerçekleşmesinden sonraki zamanlara aittir. Dolayısıyla bu tarihler aslında çoğunluğu göç dolayısıyla uğradıkları malî kaybı göçmenleri geri iskan yoluyla telafiye çalışan sipahilerin veya bazı durumlarda bizzat göçmenlerin göç konusu etrafındaki şikâyet ve taleplerinin karara bağlandığı tarihleri yansıtmaktadır. Bu durum dikkate alındığında bütün göç vakalarının belgelerde belirtilen tarihlerden daha önce gerçekleşmiş olduklarına kesin gözüyle bakılmalıdır. Böyle olmakla birlikte mevcut belgelerin

neredeşye dörtte üçü için bu tarihleri kullanmaktan başka seçenek bulunmamaktadır. Belgelerin yaklaşık dörtte birinde ise, hem karar metninin tarihi, hem de satır aralarında göç olayının ne zaman gerçekleştiğini bildiren ikici bir tarih yer almaktadır. Göçlerin gerçekleştiği tarihler açısından daha gerçekçi bir bilgiye ulaşabilmek için bu verileri dikkate almak gerekmektedir. Göçlerin XVIII. yüzyıl boyunca onar yıllık dönemlere göre dağılımı Tablo 1’de verilmektedir. Tablonun A sütununda sadece belgede belirtilen göç tarihleri, B sütununda ise metin içi veriler dikkate alınarak düzeltilmiş tarihler yer almaktadır:

Tablo 1: XVIII. Yüzyıl Boyunca İstanbul’a Yapılan Göçlerin Onar Yıllık Dönemlere Göre Dağılımı

Dönemler	A	B	%
1697-1710	7	13	10.8
1711-1720	27	24	20.0
1721-1730	10	10	8.3
1731-1740	10	10	8.3
1741-1750	25	24	20.0
1751-1760	19	19	15.8
1761-1770	6	6	5.0
1771-1780	5	5	4.2
1781-1790	1	2	1.7
1791-1800	5	5	4.2
1801-1814	5	2	1.7
Toplam	120	120	100

Tablo 1’e göre A ve B sütunları arasında önemli bir fark bulunmadığı açıkça görülmektedir. İki sütun arasındaki en önemli fark, B sütununda yer alan tarihlerin A sütununa kıyasla XVII. yüzyıla doğru uzanmış olmasıdır. Aslında en eski göç belgesi 1697 tarihini taşımaktadır. Oysa aynı belgede yer alan metin içi değini dikkate alındığında, en erken göç vakasının 1664 yılında gerçekleşmiş olduğu kabul edilmelidir.

Burada Tablo 1’de tasvir edilen iki hususa değinmekte yarar vardır. Bunlardan birincisi, XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul’a yapılan göçlerin yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşmış olmasıdır (% 67.4). Bir sonraki bölümde üzerinde duracağımız gibi göç

frekansı yüksek bölgelerden yapılan göçlerin tamamının 1760 yılından önce gerçekleşmiş olması dikkate alındığında ve XVIII. yüzyıl buna göre 1760 öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayrıldığında yüzyılın ilk yarısındaki yoğunluk % 83.2'ye ulaşmaktadır. Bu yoğunlaşma, bölgeyi yakından ilgilendiren İran seferlerinin etkisiyle açıklanabileceği gibi, yüzyılın ikinci yarısında ayanın bölgede sağladığı ileri sürülen güvenlik ve istikrarın bir işareti olarak da yorumlanabilir. Bununla birlikte aynı yoğunlaşmada yüzyılın ilk yarısında gözlenen ekonomik canlanmanın da pay sahibi olduğu düşünülebilir.

İkinci husus ise en yüksek göç frekansının (% 20) 1711-1720 ve 1741-1750 dönemlerinde gerçekleşmiş olmasıdır. Göç yoğunluğu ile öne çıkan ilk zaman dilimi devletin İstanbul'a göçü önleme ve göçmenleri tahliye etme yönündeki kararlılığının bir ifadesi olan 1715 yeni geri iskan kanununun çıkarıldığı döneme denk gelmektedir. Patrona Halil ayaklanmasını önceleyen bu dönemde başka gerekçelerin yanı sıra devletin İstanbul'un marjinal nüfusu konusundaki siyasî endişelerini de yansıtan bu tür tedbirler –zamanından önce alınmış olsa da- sonuçsuz kalmıştır. İkinci zaman dilimindeki yoğunlaşma ise İran savaşlarının etkisiyle ilişkilendirilebilir. Nitekim bu tarihlere rastlayan göçlerde Osmanlı ordusunun doğu istikametindeki savaş güzergâhı olan orta koldaki kazalardan yapılanların payı büyüktür.

B. XVIII. Yüzyılda Geri İskan Kanununda Değişim

XVI. yüzyılın ilk yarısında ayrıntılı bir içeriğe kavuşan ve esasen tarımsal üretimi garantiye alma siyasetini yansıtan geri iskan kanununun özellikle hacmi genişleyen göçlerle mücadelede yetersiz görüldüğü durumlarda XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren devletin tahliye yöntemine başvurmaya başladığına daha önce değinmiştik. Geri iskan kanununda göç olgusu tarımsal üretimin en küçük ve temel birimi olan köyün toprak/nüfus dengesini korumayı amaçlayan mikro ölçekli bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu çerçevede doğabilecek göç eğiliminin sipahiye tanınan yetkiler ve göçmenlere yönelik yaptırımlarla çok fazla yayılıp derinleşmeden önlenilebileceği düşünülmüştür. Yerel ve doğal göç eğiliminin dışsal etkilerle yayılıp derinleşerek belli merkezlere yönelmesi, bu bakış açısının öngörmediği olağan dışı bir gelişmedir. Ne var ki daha XVI. yüzyılın sonlarından itibaren öngörmediği bu tür göç

dalgalarıyla karşılaşmaya başlayan devlet, olağan durumlarda uygulamayı sürdüreceği geri iskan kanununu muhafaza etmekle birlikte böylesi olağan dışı durumlar için tahliye yöntemini uygulamaya sokmuştur.

Tam olarak ne zaman değiştiği henüz bilinmeyen geri iskan kanununun XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yeni bir içerik kazanmış olduğu İstanbul Ahkâm Defterleri'ndeki bazı kayıtlardan izlenebilmektedir. XVIII. yüzyılda yaşanan İstanbul'a göç olgusunu tekil vakalar halinde ve ilgili tarafların bakış açılarıyla yansıtan bu kayıtlar geri iskan kanununun izini sürmek bakımından da önemli bilgiler içermektedir. Buna göre, aşağıda ayrıca 1715 yeni geri iskan kanunu adıyla değineceğimiz uzun ömürlü olmayan kanun dışında, göç konusundaki genel hukukî çerçevenin XVI. yüzyıldakine kıyasla tadil edilmiş biçiminin XVIII. yüzyılın başından sonuna kadar korunduğu anlaşılmaktadır.

Belgelerde tekil göç vakalarıyla ilgili dava süreçlerinin çözümüne yönelik olarak zaman zaman yürürlükteki kanunun içeriğine ilişkin atıflar yer almaktadır. Bu atıflar dikkate alındığında, aynı kanunun iki versiyonu ile karşılaşılmaktadır. Birinci versiyonda, yeni yerleşmesinde avarız hanesine kaydolun ve sipahisine raiyyet resmi ödemeyi sürdüren on yılı doldurmuş göçmenlerin geri iskan edilemeyeceği belirtilmektedir.¹ İkinci versiyonda ise raiyyet resmine değinilmeksizin diğer iki şarta aynen atıfta bulunmaktadır.² İki versiyon arasındaki tek fark, gerekli şartlar arasında raiyyet resminin birinde anılıp diğerinde anılmamış olmasıdır.

Klasik geri iskan kanununda bu yüzyılda gözlenen ilk değişiklik zaman aşımı kavramında gerçekleşmiştir. XVI. yüzyıla ait kanunnamelerde 10-20 yıl olarak belirlenen bu sürenin 10 yıllı sınırlandırıldığı görülmektedir. Bu değişiklik devletin tarımsal nüfusu üretim alanında tutma siyasetinin başarısızlıkla sonuçlandığını veya yeni gelişmeler doğrultusunda yumuşadığını düşündürmektedir. Bu durumda salt süre açısından bir köylünün şehirde barınabilmesi ve şehirli sayılabilmesi görece kolaylaşmış olmaktadır.

¹ İ. Ah. 4, s. 252; İ. Ah. 11, s. 105; İ. Ah. 12, s. 227; İ. Ah. 13, s. 213. Bu belgeler sırasıyla 1758, 1786, 1795 ve 1799 tarihlerini taşımaktadır.

² Atk. Ş. 106, s. 161; Atk. Ş. 142, s. 415; İ. Ah. 1, s. 291; İ. Ah. 3, s. 32; Atk. Ş. 190, s. 73. Bu belgeler sırasıyla 1725, 1733, 1745, 1750, 1773 tarihlerine aittir.

İkinci değişiklik ise göçmenin ödemekle yükümlü tutulduğu resim kalemlerinde gerçekleşmiştir. Daha önce değindiğimiz gibi, önceki geri iskan kanunu köyüne dönmemesi halinde göçmeni sipahiye çift bozan resmi ödemekle yükümlü kılıyordu. Toprağını terk eden köylünün çift-hane sistemindeki konumuna bağlı olarak belirlenen çift bozan resmi hem öşrü hem de raiyyet resmini içeriyordu. XVIII. yüzyılda ise göçmenin hem çift bozan resminin görece daha düşük kısmını oluşturan raiyyet resmini ödemekle hem de yerleştii bölgenin avarız hanesine kaydolmakla yükümlü tutulduğu görülmektedir. Tek başına çift bozan resminin mi, yoksa raiyyet resmi ile birlikte avarız vergisinin mi göçmen açısından daha büyük bir yekun oluşturduğunu saptayabilecek durumda değiliz. Ancak tıpkı zaman aşımı konusunda olduğu gibi, burada da sipahinin köylü üzerindeki gelir hakkının küçülerek zayıfladığı görülmektedir. Başka bir deyişle, sipahinin göçmen köylü üzerindeki yetkisini daraltan devlet bir yandan da tahsis ettiği geliri doğrudan kendisi toplamaya başlamıştır.

Yukarıda değindiğimiz XVIII. yüzyılda yürürlükte olan geri iskan kanununa ait iki versiyon arasındaki farklılık da bu çerçevede yorumlanabilir. Yüzyılın sonuna kadar göçle ilgili çeşitli dava süreçlerinde kanunun sipahiye tanıdığı bir hak olarak dile getirilen raiyyet resmi, bizzat toplayabildiği avarız vergisine kıyasla devlet açısından önemsizleşmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılda göç üzerindeki önceki hukukî sınırlamaların yumuşadığını düşündüren bir başka örnek de vakıf reayası hakkındaki düzenlemelerde görülen değişimdir. Önceki kanunlarda, göçmen vakıf reayası hakkında, diğer göçmenlerin tabi olduğu avarız hanesine yazılma ve zaman aşımı şartlarının geçerli olmadığı; bu tür göçmenlerin hiçbir gerekçeye bakılmaksızın memleketlerine gönderilmesi gerektiği karara bağlanmıştı. Oysa bu yüzyılda geri iskan konusunda bunların da diğer reaya ile aynı şartlara tabi kılındıkları görülmektedir.³

Yukarıda değindiğimiz içeriğiyle geri iskan kanununun on yıllık (1715-1725) bir istisna dönemi dışında XVIII. yüzyılın sonuna kadar yürürlükte kaldığı görülmektedir. İstisna dönemi olarak nitelediğimiz 1715-1725 yılları arasında ise, devletin göçle mücadelede daha önce olağan dışı şartlarda uyguladığı tahliye yöntemini sistemleştirmeyi denediği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda 1715 (Evail-i Şaban 1127)

³ İ. Ah. 13, s. 213.

yılında belgelerde *kanun-ı cedîd* olarak atıfta bulunulan yeni bir geri iskan kanunu çıkarılmıştır.⁴ Yeni kanunda, öncekinde belirlenen avarız hanesine yazılma ve 10 yıllık zaman aşımı şartlarının İstanbul, Edirne ve Bursa'daki göçmenlere uygulanmayacağı; ancak bu şehirlerin dışında aynı şartların geçerliliğini koruduğu belirtilmiştir. Bu yolla devlet, İstanbul söz konusu olduğunda daha XVI. yüzyılın sonlarından itibaren gerekli gördüğü durumlarda uyguladığı tahliye yöntemini XVIII. yüzyılın ilk yarısında Edirne ve Bursa'yı da kapsayacak şekilde genişletip kanunlaştırmaya çalışmış ancak bu kanun uzun ömürlü olmamıştır.

Elimizdeki Divan kararlarının yeni kanuna atıfta bulunulanları 1716-1717 yıllarına aittir.⁵ Bu birkaç yılın ardından ne yeni ne de eski kanuna dair herhangi bir atfa rastlanmamaktadır. Öte yandan en geç 1725 yılından itibaren, önceki geri iskan kanununun tekrar uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır.⁶ Dolayısıyla burada veri eksikliği nedeniyle 1715-1725 olarak tarihlendirilen *yeni geri iskan kanunu* uygulamasının gerçekte çok daha kısa bir süre yürürlükte kalmış olabileceği söylenebilir.

Araştırmada kullanılan belgelerin çoğunluğu (100 adet) daha önce İstanbul'a yerleşmiş olan reayayı kanunun öngördüğü biçimde köylerine geri iskan etmeye veya raiyyet resmi tahsiline çalışan sipahilerin bu yöndeki girişimlerini yansıtmaktadır. Bazı belgeler (16) ise sipahilerin geri iskan kanununa aykırı muamelelerine maruz kalmaktan yakınan göçmenlerin şikâyetlerini içermektedir. Bunların dışında kalanlarsa, geri iskana yönelik olarak göçmenlerin köylüleri tarafından dile getirilen talepleri yansıtmaktadır (4 adet).

Bu belgelerin hiçbirinde çift bozan resmine dair herhangi bir atıf bulunmamaktadır. İstanbul'a yerleşen köylülerin, burada hem avarız kayıtlarına yazıldıklarını hem de raiyyet -göçmen kitlesinin çoğunluğu zimmilerden oluştuğu için ispençe-resimlerini daha önce yaşadıkları köyün sipahisine veya ilgili görevliye ödemeyi sürdürdüklerini belgeleyen çok sayıda örneğe rastlanmaktadır. Aslında bu iki

⁴ Atk. Ş. 69, s. 209; Atk. Ş. 70, s. 65; Atk. Ş. 70, s. 76.

⁵ Atk. Ş. 66, s. 454; Atk. Ş. 69, s. 71; Atk. Ş. 69, s. 129; Atk. Ş. 69, s. 147; Atk. Ş. 69, s. 209; Atk. Ş. 70, s. 65; Atk. Ş. 70, s. 76; Atk. Ş. 70, s. 346; Atk. Ş. 73, s. 72.

⁶ Atk. Ş. 106, s. 161.

yükümlülük, 10 seneden ibaret olan zaman şartıyla birlikte, köylünün İstanbullu olmasını/sayılmasını sağlayan temel şartlardı.⁷ Bu şartları yerine getirenler, örneklerine çokça rastlandığı gibi, belki sipahi veya diğer görevlilerin ansızın ortaya çıkıveren geri iskan talepleriyle karşılaşmaktan kurtulamıyorlardı; yine de söz konusu talepleri etkisiz kılacak güvenceyi ancak bu yolla sağlayabiliyorlardı.⁸

Öte yandan İstanbul'da zaman şartını fazlasıyla aşan süreler boyunca ikamet edip ispençe resmini aksatmadan ödeyen bazı reayanın, buna rağmen kendilerini geri iskan etmek isteyen sipahilerden şikâyetçi oldukları görülmektedir. Ancak bu tür belgelerde kendilerine yönelik haksız geri iskan girişimlerinden yakınan zimmilerin avarız hanesine yazılma şartını yerine getirip getirmediklerine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁹

Sipahilerine çok uzun süre raiyyet resmi ödeyen göçmenler yanında, raiyyet resmini yerleştiği ve on senelik süreyi doldurduğu kazanın ilgili görevlisine vermekte olanlar da vardır. Sipahilerin bunlara yönelik ispençe talepleri sürüyor görünse de bu göçmenlerin değişen vergi yükümlülükleri söz konusu talebin kanunsuz olduğunu belgelemektedir.¹⁰ Bu durumda sipahilerine uzun süreler boyunca ispençe ödedikleri

⁷ İstanbul'a yerleşen ve bu iki kanunî şartı yerine getiren bazı köylülerin yine de memleketlerinin ilgili görevlilerin geri iskan talepleriyle karşılaşmaktan kurtulamadıkları görülmektedir. Bk. İ. Ah. 4, s. 145; İ. Ah. 12, s. 227; İ. Ah. 16, s. 46; İ. Ah. 16, s. 96; İ. Ah. 16, s. 105 ve Atk. Ş. 106, s. 161. 1725-1806 yıllarına yayılan bu tür talepler tarımsal üretim organizasyonu açısından bir örnek olmayıp mukataa, vakıf, tımar ve zeamet şeklinde bir çeşitlilik sergilemektedir. Ayrıca geri iskan edilmek istenen reaya içerisinde 13 ve 20 yıldır söz konusu iki yükümlülüğü yerine getirmekte olduklarını belirtenlere de rastlanmaktadır.

⁸ Göç ve geri iskanla ilgili davalarda bu şartları yerine getirenlerle getirmeyenlerin ayırt edildiği, varılan kararın ona göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Sözelimi Divriği'den gelip İstanbul ve Galata'ya yerleşen bir grup reaya ile bunları tekrar Divriği'ye iskan etmek isteyen zeamet vekilinin davalarına bakan İstanbul kadısı, reayadan öncelikle avarız hanesine yazıldıklarını ve ikamet sürelerinin on seneyi bulduğunu belgelemelerini istemiştir. 11 Divriğili "Tahrîr-i cedîde hâne-i avâız defterlerine kayd ve tahrîr olınduk" diyerek "müdde'âlarını nâtik defter-i mevkûfâtından ihrâc olunmuş yedlerinde olan senedlerini ibrâz" etmiştir. 21 kişi ise şartları haiz olduklarını iddia etmelerine rağmen –bunun için kendilerine defalarca süre tanınmış olduğu halde- iddialarını bir türlü ispatlayamamıştır. Bunun üzerine sadece iddialarını ispatlayamayan 21 kişinin geri iskanına karar verilmiştir. Bk. Atk. Ş. 106, s. 161.

⁹ İ. Ah. 1, s. 203; İ. Ah. 5, s. 284; İ. Ah. 6, s. 84; İ. Ah. 7, s. 293 ve Atk. Ş. 165, s. 335. Bu belgelerde şikâyetçi konumunda bulunan zimmi reaya 13, 20, 30, 40 ve 50 yıl gibi uzun sürelerdir İstanbul'da yaşamakta ve bu arada ispençe resimlerini ödemeyi ihmal etmemektedirler.

¹⁰ İ. Ah. 2, s. 278. Burada, vergi yükümlülüğünü otuz yıldır ikamet ettiği yeni yerleşim biriminde yerine getirdiklerini belirten bir grup reaya, ayrıca bir de eski yerleşim birimine ait vergileri ödemeye güç yetiremeyeceklerini dile getirmektedirler. Ayrıca bk. İ. Ah. 8, s. 345 ve İ. Ah. 13, s. 272.

anlaşılan reayanın yeni yerleşimlerinde bunun muadili bir resim ödemeyenlerden oluştuğu söylenebilir.

Bazı belgelerde geri iskan talebi söz konusu edilmeksizin sipahilerin reayadan raiyyet resmi tahsil etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu yöndeki şikâyet ve talepler – Harput hariç- Niğde, Divriği, Eğin, Sivas ve Arapgir gibi göç mahreci olan kazalardan vuku bulmaktadır. Bu tür belgelerde söz konusu reayanın ne zaman göçmüş olduğu veya İstanbul’da farklılaşmış olması muhtemel vergi yükümlülükleri belirtilmeksizin sadece raiyyet resmini vermemekte direndikleri vurgulanmaktadır.¹¹

Bilindiği gibi geri iskan kanununda cizye vergisi ile ilgili herhangi bir şart veya düzenleme yer almamaktadır. Böyle olmakla birlikte her ikisi de yaklaşık 40 yıldır İstanbul’da ikamet etmekte olan iki zimminin geri iskan teklifi ile karşılaştıklarında bu süre boyunca -diğer şartlara değinilmeksizin- cizyelerini aksatmadan ödediklerini vurguladıkları görülmektedir.¹² Yukarıda değinildiği gibi, geri iskan kanununun XVIII. yüzyıldaki içeriğini yansıtan en erken formülasyon 1725 yılına aittir. Burada üzerinde durduğumuz ve geri iskan kanununun tipik formülasyonunda dile getirilen şartlardan sadece süre şartının vurgulandığı iki örnek ise sırasıyla 1704 ve 1715 tarihlerini taşımaktadır. Bunlardan 1715 tarihli olanı, kısa ömürlü olduğu anlaşılan yeni geri iskan kanununun uygulamaya konulduğu yılın sonuna denk gelmektedir. Bu durumda, elimizdeki örneklerden hareketle, 1715’ten geriye doğru uygulanmış olan geri iskan kanununun, XVIII. yüzyıl boyunca uygulanandan daha esnek bir nitelik taşımış olabileceği de düşünülebilir.

Sonuç olarak, -1715 olağanüstü geri iskan kanunu dışta tutulursa- devletin hem eski geri iskan kanununda hem de kanunun XVIII. yüzyıl versiyonunda her iki tarafa da belli haklar ve yükümlülükler tanıyarak göç probleminin çözümü konusunda reaya ile sipahiyi karşı karşıya bırakmayı tercih ettiği söylenebilir. İki kanun arasındaki belirgin farklılık XVIII. yüzyıla ait olanın eskisine kıyasla reaya açısından daha esnek şartlar

¹¹ İ. Ah. 4, s. 240; İ. Ah. 5, s. 84; Atk. Ş. 69, s. 147; Atk. Ş. 114, s. 123; Atk. Ş. 121, s. 71 ve Atk. Ş. 143, s. 94b. Eğinli zaim, göç eden reayadan birkaç yıldır tahsil edemediği ispençenin faiziyle birlikte tahsil edilmesini talep etmektedir. Bk. Atk. Ş. 143, s. 94b. Arapgirli sipahi ise “emekdâr ve hıdemâtda mevcûd ve düyûn-ı kesîreye müstağrak” olduğunu belirterek yükümlülüklerini yerine getirmemekte direnen reayadan şikâyetçidir. Bk. İ. Ah. 4, s. 240.

¹² Atk. Ş. 41, s. 569 ve Atk. Ş. 66, s. 431.

içermesidir. Yukarıda çeşitli vesilelerle değindiğimiz örneklerden yansıdığı kadarıyla geri iskan kanununun XVIII. yüzyıl uygulaması da benzer bir çerçevede gerçekleşmiştir. Kuşkusuz XVIII. yüzyıla yayılan bu genel uygulamanın özellikle İstanbul söz konusu olduğunda 1731-1763 yılları arasında gözlemlendiği gibi temelde siyasî istikrar endişesiyle olağanüstü bir yöntem olarak belirli aralıklarla uygulanan tahliyeler gibi istisnaları olduğu da unutulmamalıdır.

C. Göçmen Köylü-Sipahi İlişkisi

Göç veren bölgenin üretim kapasitesinin göç dolayısıyla sekteye ve hatta kimi zaman akamete uğradığı, belgelerde sipahilerin ağzından dramatik bir üslupla dile getirilmektedir. Geri iskan kanununun zaten öngördüğü bir girişime soyunan sipahi bu tür yakınmalara neden gerek duymaktadır? Bu durum, kanunun sipahiye tanıdığı yetkinin, göçmen köylüyü geri iskan girişiminde tek başına yeterli olmadığını düşündürmektedir.

Her şeyden önce sipahilerin (veya bazı örneklerde zaim, vakıf mütevellisi ve malikânecilerin) göçün yol açtığı tarımsal üretim ve dolayısıyla gelir kaybının firarî reayanın köyüne tekrar iskan edilmesiyle en azından yerel düzeyde çözüleceğini düşündükleri anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında belgeler birbirine zıt iki sipahi imgesinin ana renklerini birlikte sunmaktadır. Birinci imge, nereye giderse gitsin reayasını adım adım izleyebilen, sürekli geri iskan talebiyle karşısında bitiveren, istediğinde ensesinden yakalayıp geri iskan edebilecek güce sahip bir devlet görevlisine aittir. Diğer imge ise, firarî reayasının nerede olduğunu bildiği durumda bile, devletin yardımı olmaksızın onu yerinden kıpırdatmaktan aciz, sürekli reayaya arka çıkan güç odaklarından yakınan etkisiz bir figürü resmetmektedir. Belki de aynı sınıfın ekonomik ve siyasî güç açısından uç örneklerini yansıtan bu imgelerin her ikisinin de toplumsal gerçekliğin farklı boyutlarını yansıtmakta olduğu düşünülebilir. Öte yandan belgelere yansıyan reaya imgesi de sipahininkine benzeyen bir zıtlık sergilemektedir. Neredeyse bir ömür anlamına gelen bir süre boyunca ikamet etmekte olduğu şehir veya köyde ömrünün nihayetinde bile sipahisinin geri iskan talebiyle karşılaşması işten olmayacak kadar güvenliksiz reaya figürü mü, yoksa sipahi ile arasındaki güç orantısızlığına rağmen her türlü çareye başvurarak, bu arada ondan daha etkili güç odaklarının

himayesine sığınarak yerinden kıvıldamayan reaya figürü mü gerçeği temsil etmektedir? Bu ve benzeri soruları tatmin edici biçimde cevaplayabilecek birikimden henüz uzak olsak da daha önce değindiğimiz gibi, XVIII. yüzyılda yaşanan sosyo-ekonomik değişimle örtüşen geri iskan kanununun göç konusunda sipahi karşısında reayanın elini güçlendirmiş olduğu ve yukarıda tasvir edilen ikinci sipahi ve reaya figürlerinin daha gerçekçi görüldükleri düşünülebilir.

Bununla birlikte sipahiler, kanunî denetimleri altındaki firarî reayayı –çoğu zaman sonuçsuz kaldığı anlaşılan- önceki üretim alanlarına döndürme girişimlerinden XVIII. yüzyıl boyunca vazgeçmemişlerdir. Bunların geri iskan konusunda devletin yardımına başvurmaları, kendi başlarına veya adamları aracılığıyla bu işi başaramadıklarını düşündürmektedir. İlgili belgeler gözden geçirildiğinde devletin göçmen köylülerin nereden nereye gittiklerin dair bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Kimi zaman isim ve sayılarına varıncaya kadar firarî reayanın özelliklerini ve yerleştikleri kaza, kasaba veya köylerin adını içerecek kadar ayrıntılı olsa da bu bilginin daha çok, göç mahreci ile reayanın yeni ikamet mahalli arasındaki güzergâhı kabaca tasvir edici nitelikte olduğu veya en azından kayıtlara bu şekilde geçirildiği görülmektedir.

Bu durum, sipahinin kendi imkanlarıyla ve belki de devletten bağımsız olarak göçmen reayanın izini sürebildiğini düşündürmektedir. Reayanın nerede bulunduğu ilişkin sağlıklı malumata sahip olmak, geri iskan süreci açısından vazgeçilmez nitelikte olsa da bu yöndeki girişimlerin başarıyla sonuçlanmasına yetmemiştir. Sipahinin geri iskan konusundaki başarısızlığının en açık göstergesi bu yöndeki girişimlerin zaman içinde tekrarlanmış olmasıdır.

1. Sonuçsuz Geri İskan Girişimleri

Sipahi veya ilgili görevlilerin İstanbul'a yerleşen köylüleri tekrar eski köyelerine iskana yönelik mükerrer girişimleri bazı belgelerden izlenebilmektedir. Sözelimi Divriği'ye bağlı Kesme köyünün malikânecisi olan iki şahıs, daha önce İstanbul'a göçmüş oldukları anlaşılan bazı reayanın geri iskanı için 1739'da Divan'a müracaatta

bulunmuşlardır.¹³ 1743'te vuku bulan ikinci müracaat, ilk girişimin başarısızlıkla sonuçlandığını düşündürmektedir. Kesmeli malikânciler ikinci girişimlerinde köyün kalan reayasının perişan durumuna ve devlet gelirlerinin toplanamaz hale gelişine dikkat çekerek aradan geçen zaman içinde belki de sayıları artmış olan göçmen reayayı geri iskan etmek istemişlerdir.¹⁴ Terkos'a bağlı bazı köylerin malikâncileri de firarî reayayı geri iskan için 1753 ve 1757 yıllarında iki kez girişimde bulunmuşlardır. Terkos civarındaki bazı kasaba ve askerî çiftliklere yerleşen reyanın, bazı mütegalibeye dayanarak ilk geri iskan emrine uymadıkları anlaşılmaktadır.¹⁵

Aynı şekilde mütevellisinin 1702'de geri iskan yönündeki hüküm talebinde, Atik Valide Sultan Vakfı'na ait Sultan Çiftliği'nin kayıtlı Ermeni reayasının Üsküdar civarındaki kasaba, köy ve kimi çiftliklere yerleştikleri dile getirilmektedir. 1735'teki mükerrer geri iskan talebinde ise, aradan geçen zaman içinde vakfın Üsküdar, İstanbul, Galata ve Kartal'a yerleşen reayasının sayıca arttığı anlaşılmaktadır. Önceki belgede göçmen reyanın 4 Ermeni'den ibaret olduğu belirtilirken, sonrakinde bazı Ermeni reyanın yanında vakfın müslüman reayasının da göçmenler arasında bulunduğu belirtilmektedir.¹⁶ Taşköprü ve Şile'nin bazı köylerinin sipahisi de civardaki bazı köy ve çiftliklere yerleşen reayasını geri iskan için 1755 ve 1775 yıllarında iki kez girişimde bulunmuştur.¹⁷ Kocaeli, Kayseri, Edirne ve Çirmen kökenli bazı reaya hakkında da aynı şekilde mükerrer geri iskan girişimlerine rastlanmaktadır.¹⁸

Göçmenler ile idareciler arasında cereyan eden ve kimi zaman çok uzun sürelerle yayılan geri iskan mücadelesi, özellikle idareciler söz konusu olduğunda, toprakların zaman içinde el değiştirmiş olmasından etkilenmeksizin devam etmiştir. Sözgelimi sipahisinin bu konudaki şikâyetinden, Kayseri'ye bağlı Denk köyünden bazı reyanın 1718 yılından önce İstanbul ve Edirne'ye yerleştikleri anlaşılmaktadır. Aradan geçen zaman içinde bu girişim sonuç vermemiş, bu arada Denk köyü de söz konusu sipahinin oğluna intikal etmiştir. Eski göçmenlere yenileri eklenmiş, yeni sipahi de bu kez

¹³ Atk. Ş. 161, s. 283.

¹⁴ İ. Ah. 1, s. 110.

¹⁵ İ. Ah. 3, s. 260 ve İ. Ah. 4, s. 237.

¹⁶ Atk. Ş. 34, s. 106 ve Atk. Ş. 150, s. 180.

¹⁷ İ. Ah. 4, s. 39 ve İ. Ah. 8, s. 258.

¹⁸ İ. Ah. 3, s. 135 ve İ. Ah. 4, s. 18; İ. Ah. 2, s. 138 ve İ. Ah. 4, s. 338; İ. Ah. 16, s. 105 ve İ. Ah. 16, s. 96; İ. Ah. 12, s. 227 ve İ. Ah. 12, s. 297.

1753'te aynı doğrultuda yeni bir girişimde bulunmuştur.¹⁹ Zaman ve süreç açısından yukarıdaki örnekler kadar ayrıntı içermemekle birlikte geri iskan konusunda ikinci girişim olduğu belirtilen başka örneklere de rastlanmaktadır.²⁰

Buraya kadar sıralanan örneklerin geri iskan girişimlerinin sonuçları konusunda yeterli ipucunu sağladığı düşünülebilir. Reaya bir kez köyünü terk ettikten sonra kanun zoruyla tekrar oraya döndürülmesi neredeyse imkansız gibi görünmektedir. Ayrıca sipahinin de bu konuda kanunen kendisine tanınan yetkileri kullanabilecek güçten yoksun olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sınırlı güçlerinin farkında olan sipahilerin geri iskan konusunda direktmektense, yine kanunen kendilerine tanınan raiyyet resmi toplama yetkisini kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bu tercihin sipahi açısından gerçek bir tercihten çok tek mümkün seçeneğin benimsenmesi anlamına geldiği söylenebilir.

İlgili örnekler gözden geçirildiğinde bu konu yeterince açıklık kazanmaktadır. Sözelimi Niğde sancağında mukataa zabiti olduğu belirtilen bir şahıs, isimleri tek tek sıralanan ve İstanbul'da buldukları ifade edilen 24 zimmi reayasını 1715 kanununa göre geri iskan etmek istemiş, ancak bunu başaramamıştır. Mukataa zabitinin, geri iskan talebini dile getirmekle yetinmeyip, yine aynı tarihte –bu kez geri iskan söz konusu edilmeksizin- ispençe tahsili talebinde de bulunduğu görülmektedir.²¹ Bu durum, geri iskan konusunda zaman ve avarız hanesine yazılma gibi iki temel şartı askıya alan 1715 kanununun üzerinden daha bir yıl geçmeden, söz konusu zabitin kanunu değil, mümkün olanı gözeterek çözüm arayışına yöneldiği şeklinde yorumlanabilir. O yönde girişimde bulunsa da geri iskanın kolaylıkla gerçekleşemeyebileceğini düşünen zabit, böylece en azından vergi gelirlerini güvenceye almaya çalışmıştır. Aynı tarihlerde iki farklı talepte bulunma uygulamasına Eğinli bir zaim örneğinde de rastlanmaktadır.²²

Öte yandan mükerrer geri iskan girişimlerinin özellikle göç frekansı yüksek bölgeler arasında yer alan Eğinli reaya üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Sözelimi 1720'den önce İstanbul'a yerleştikleri anlaşılan Soraklı reayanın geri iskan konusunda

¹⁹ Atk. Ş. 76, s. 445 ve İ. Ah. 3, s. 213.

²⁰ Atk. Ş. 71, s. 55, Atk. Ş. 190, s. 141 ve Atk. Ş. 35, s. 12.

²¹ Atk. Ş. 69, s. 147 ve Atk. Ş. 69, s. 147.

²² Atk. Ş. 143, s. 94 ve Atk. Ş. 143, s. 94.

1720’de iki ve 1727’de bir kez olmak üzere üç girişimde bulunulmuştur.²³ İstanbul’da buldukları ve 28 kişi oldukları belirtilen yine Eğin’e bağlı İliçli reaya hakkında 1714 yılında yapılan geri iskan girişiminin bu yöndeki üçüncü girişim olduğu belirtilmektedir.²⁴ Bu tarihten sonra da aynı reaya hakkında biri yine 1714’te, diğerleri de 1715 ve 1758’de olmak üzere çeşitli geri iskan girişimlerinde bulunulduğu anlaşılmaktadır.²⁵

İliç örneğinde de görüldüğü gibi, geri iskan girişimleri –sonuçsuz kalsa da- çok uzun bir zaman dilimine yayılabilmekte, görevliler bu konuda kanunen kendilerine tanınan yetkiyi kullanmaktan vazgeçmemektedir. Bu sürekliliği yansıtan başka örnekler de vardır. Sözelimi Kayseri’nin Darsiyak köyünden bazı reaya 1716’dan önce İstanbul, Galata, Üsküdar ve Edirne civarına yerleşmişlerdir. Muhtemelen bu tarihlerde İstanbul’a gelen ve 1760’ta Galata’nın Sultan Bayezid mahallesinde oturduğu belirtilen bir şahıs, aradan geçen uzun zamana –ve bu zaman zarfında ispençe resmini aksatmadan ödemesine- rağmen eski köyünün sipahisinin geri iskan teklifiyle karşılaşmaktan kurtulamamıştır.²⁶

İlgili görevli ile göçmen reaya arasındaki geri iskan mücadelesinin bazı durumlarda mahkemeye yansıdığı görülmektedir. Sözelimi Divriği kökenli iki geri iskan girişiminde de ilgili görevlilerin vekilleri İstanbul kadısı huzurunda, İstanbul’da bulunan ve geri iskan emrine uymayan reayadan davacı olmuşlardır. Kadının bu konuyu değerlendirirken davalıların zaman ve avarız hanesi şartlarını yerine getirip getirmediğini dikkate aldığı, şartları yerine getirenlerle getirmeyenlere yönelik farklı kararlar verdiği görülmektedir.²⁷ Mahmud Paşa mahkemesinde görülen benzer bir davada da aynı kıstaslar dikkate alınmıştır.²⁸ Aynı konuda bu kez Marmara naibi huzurunda görülen bir davada ise davacı konumunda bulunanlar, göçmenlerin eski köylüleridir. Davacıların, göçmenlerin köylerinin hissesine düşen tekalife yardım etmelerini, aksi halde geri iskan edilmelerini istemesine rağmen, avarız ve zaman

²³ Atk. Ş. 85, s. 403; Atk. Ş. 87, s. 4 ve Atk. Ş. 110, s. 519.

²⁴ Atk. Ş. 65, s. 253.

²⁵ Atk. Ş. 66, s. 454; Atk. Ş. 63, s. 334 ve İ. Ah. 4, s. 327.

²⁶ Atk. Ş. 70, s. 83 ve İ. Ah. 5, s. 284.

²⁷ Atk. Ş. 106, s. 161 ve İ. Ah. 1, s. 291.

²⁸ Atk. Ş. 137, s. 80.

şartlarını dikkate alan naip göçmenlerin lehinde karara varmıştır.²⁹ Karamürsel’de de bir grup köylü aynı konuda eski köylülerinden davacı olmuştur. Karamürsel naibinin belki de işin içinden çıkamadığı için durumu İstanbul’a bildirmesi üzerine İstanbul’dan gelen cevabî yazıda, sipahi olmayan davacıların giriştikleri geri iskan davasındaki delillerin yetersiz ve davalarının geçersiz olduğu belirtilmiştir.³⁰

Geri iskan kanununda yer alan zaman aşımı şartı bir yandan kimin göçmen sayılıp sayılamayacağı konusuna belirli bir sınır koymakta, diğer yandan da göçmenlerin yerleşikleşmesi veya İstanbullulaşması açısından açık bir kapı sağlamaktadır. Göçmenler bu süreyi kanundan ve görevlilerden kaçarak doldurabilecekleri gibi, İstanbul’da avarız hanesine yazılarak da tamamlayabilirlerdi. İkinci yolu benimseyenler, yani zaman şartını vergi kaydına yazılarak yerine getirenler, böylece önceki yerleşmelerinin yükümlülüklerinden de sıyrılıyorlardı. Ayrıca bu şekilde kendilerini şehrin diğer sakinleriyle aynı konuma getiren meşruiyeti de kazanmış oluyorlardı. Ne var ki geçimleri, göçmenlerin önceki yükümlülüklerini aksatmadan sürdürmelerine bağlı olan sipahi, zaim, malikâneci ve zabıt gibi görevliler bu meşruiyeti tanımak konusunda pek istekli davranmamışlardır.

Daha önce değindiğimiz gibi, pek çok görevlinin geri iskandan çok raiyet resmi tahsilini önemseydiği, ödemelerini aksatmadıkları sürece reayanın yeni ikamet mahallinde kalmasına ses çıkarmadığı söylenebilir. Bununla birlikte, bazı göçmenlerin yeni yerleşmelerinde avarız hanesine yazıldıkları halde eski köylerinin görevlilerine resim ödemeye devam ettikleri örneklere de rastlanabilmektedir. Dolayısıyla bu konuda birbirinden farklı iki tutumun varlığından söz edilebilir. Bir yanda resim tahsilini yeterli gören görevliler, diğer yanda bununla yetinmeyip sürekli geri iskan girişiminde bulunanlar. Bu durumda ikinci tutum, şehirli olarak meşruiyet kazanmış olan reaya karşısında dayanaklarını yitiren görevlinin, kanun dışı hale gelen resim tahsilini geri iskan tehdidinden yararlanarak sürdürme arayışının bir ifadesi olarak da yorumlanabilir.

²⁹ İ. Ah. 2, s. 278.

³⁰ İ. Ah. 4, s. 96.

2. Geri İskan Sürecinin Önündeki Engeller

Göçmen reayanın önemli bir kısmının köyünden kalkıp yine İstanbul veya civarında bir başka köye yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu durumdaki bazı göçmenlerin zaman ve avarız kaydı şartlarını yerine getirmedikleri halde geri iskan emrine uymamakta direndikleri görülmektedir. Bu göçmenlerin ilgili şartları gerçekten yerine getirip getirmediklerini tespit etmek elbette mümkün değildir. Bu konuda yapılabilecek olan ve yapılması gereken söz konusu şikâyetlerin imada bulunduğu olguları saptamaya çalışmaktır. Araştırma malzememizi oluşturan belgeler dikkatle gözden geçirildiğinde bunların firarî reayanın yeni yerleşme birimine yönelik çeşitli atıflar içerdiği görülmektedir. Kaza, kasaba veya köylere yapılan genel nitelikli atıfların yanında askerî çiftlikler özellikle zikredilmektedir. Yerleri ve sahipleri hemen hiç belirtilmeyen bu çiftliklerin göçmen reaya açısından önemli bir istihdam kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Göçmenlere sunduğu çalışma ve geçim şartlarının cazip olup olmadığını tespit edemediğimiz, ancak emek açığı yaşadıkları kesin olan bu çiftlikler, geri iskan emirlerinin uygulanmasındaki en önemli engellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Pek çok belgede mütegalibe olarak anılan bu tür çiftliklerin sahiplerinin ‘hükkâmı itmâ’ ve reayayı ‘inkâr ve ihfâ’ yoluna gittikleri, bu nedenle geri iskan emirlerinin uygulanamadığı ifade edilmektedir.³¹ Çiftlik ashabının yanında kasaba ve köy zabitlerinin, kanuna uymak veya kanunun öngördüğünü uygulamak zorunda kalmayacak kadar güçlü ‘hevasına tabi kimselerin’ de geri iskan konusunda reayaya arka çıktıkları görülmektedir.³² Bu güçleri arkalarına alan göçmenlerin de birbirleriyle dayanışma içine girerek bu konuda direnç göstermeyi başardıkları anlaşılmaktadır.³³

Geri iskan emirlerine karşı direnebilme ayrıcalığının tarım kesiminde istihdam edilen göçmenlere özgü olmadığı inşaat işlerinde çalışan amelelerin de bu tür hamiler bulabildikleri görülmektedir.³⁴ Bu örneklerdeki gibi emek kategorisinin en geniş alt basamağını işgal edenler arasında daha bahtlı veya maharetli olan göçmenler için İstanbullulaşma veya yerleşme sürecinin daha kolay gerçekleşmiş olabileceği düşünülebilir. Sözelimi sadrazam bazergânlığı hizmetine girme maharetini göstermiş

³¹ Atk. Ş. 190, s. 141; Atk. Ş. 151, s. 262.

³² İ. Ah. 4, s. 252; İ. Ah. 9, s. 316; İ. Ah. 13, s. 189; İ. Ah. 13, s. 213; İ. Ah. 14, s. 64; Atk. Ş. 142, s. 148.

³³ Atk. Ş. 157, s. 84.

³⁴ İ. Ah. 2, s. 138.

olan Eğinli bir zimminin, görevi dolayısıyla sılaya gidememesi gerekçesiyle eşini ve iki küçük oğlunu yanına aldırmasına izin verildiği görülmektedir.³⁵ Memleketine giden Sivaslı vezir kethudası da ebeveyni ile birlikte dönüş yolunda engellenmiş, vezirin araya girmesi üzerine ancak İstanbul'a giriş izni alabilmiştir.³⁶ Öte yandan on bir yıldır Haremeyn-i Şerifeyn hizmetinde bulunan ve bu süre zarfında göremediği karısı, annesi, kız kardeşi ve oğlundan ibaret ailesini yanına aldırarak isteyen Apçağalı (Eğin) sarraf ise daha İstanbul'dan çıkmadan bu konuda girişimde bulunmuştur.³⁷ Bu örnekler, İstanbul'da devlet kurumlarında istihdam imkanı bulabilen göçmenlerin, İstanbullulaşma sürecinde yeni konumlarının sağladığı avantajlardan yararlandıklarını düşündürmektedir.

Aslında göçmenler arasında gözlenen geri iskan konusundaki eşitsizliğin daha sürecin başında şartları belirleyen unsurlardan biri olduğu söylenebilir. Özellikle yoğun göç veren bölgelerde örneklerine rastlanan bu durum, yeterli malî imkanlara sahip olanların göç edebilmek için bu imkanlardan yararlanmaları şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sözelimi köylülerinin çoğunluğunun çok yoksul olduğunu vurgulayan Geruşla (Eğin) ahalisinin, içlerinden 'zîkudret' olanların 'bezl-i mal' yoluyla ailelerini İstanbul'a götürmelerinden şikâyetçi oldukları görülmektedir. Bu şikâyeti yansıtan belgede, zimmi bir köylünün ahalinin gıyabında bazı mütegalibeye dayanarak eşini İstanbul'a götürmek üzere ruhsat almış olduğu, bu durumun başkalarına kötü örnek oluşturacağı köy halkının dilinden önemle vurgulanmaktadır.³⁸ Benzer şikâyetlere yine Eğin'e bağlı Gemurgab köyünde de rastlanmaktadır.³⁹

³⁵ S. Ah. 1, s. 16.

³⁶ S. Ah. 1, s. 108.

³⁷ S. Ah. 3, s. 366.

³⁸ S. Ah. 2, s. 378.

³⁹ S. Ah. 3, s. 59. Göçün başlangıç noktasında bazen de bu örneklerin tam tersi kimi uygulamalara rastlanmaktadır. Yine göç frekansı yüksek yerler arasında bulunan Pinganlı (Divriği) bir reayanın, göçeceği şüphesiyle köy zabiti tarafından olmadık işkencelere maruz bırakıldığından söz edilmektedir. Söz konusu zabitin, köyün diğer ileri gelenleri ile birlik olup şüpheli şahsı yirmi beş gün boyunca zincire vurmakla yetinmediği, ayrıca asılsız olarak sekiz kese akçe borçlandırmaya çalıştığı belirtilmektedir. Bk. S. Ah. 2, s. 368.

II. GÖÇ VEREN BÖLGELER

Bu bölümde başlıca nedenlerine bir sonraki bölümde değineceğimiz İstanbul'a yönelik taşra kökenli nüfus hareketinin kaynaklarını saptamaya çalışacağız. Öncelikle aşağıda ayrıntılı tablolar halinde sıralayacağımız İstanbul'a göç veren bölgelerin araştırmada kullandığımız kaynaklar çerçevesinde belirlendiğini hatırlatmakta yarar vardır. Dolayısıyla XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yönelik olarak gerçekleşen nüfus hareketinin burada ele aldıklarımızla sınırlı olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Öte yandan burada ortaya çıkan yoğun göç veren bölgelerle ilgili genel tablonun hem geriye hem de ileriye doğru XVIII. yüzyılın sınırlarını aşan imalar taşıdığı da söylenebilir.

XVIII. yüzyılda İstanbul'a yapılan iradî göçler bölgelere göre tasnif edildiğinde Tablo 2'deki veriler elde edilmektedir:

Tablo 2: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Göçlerin Göç Veren Bölgelere Göre Dağılımı

Göç Veren Bölge	Vaka Adedi	%
Anadolu	68	56.6
İstanbul muzafatı	29	24.2
Rumeli	23	19.2
Toplam	120	100

Bu yüzyılda İstanbul'a yönelik toplam göçlerin yarısından biraz fazlasının (% 56.6) Anadolu kökenli olduğu görülmektedir. Bunu, İstanbul'un doğu, batı ve güney çevreleri içinde gerçekleşen veya buralardan şehir merkezine yönelen göçler (% 24.2) izlemektedir. Üçüncü sırada ise Rumeli kökenli göçler (% 19.2) yer almaktadır. Bu yüzyıldaki Rumeli kökenli göçlerin XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı'daki kayıplarına müvazi şekilde aynı bölgeden ana yurda yönelen yoğun göç dalgalarıyla kıyaslandığında çok düşük düzeyde olduğu görülmektedir.

A. Anadolu Kökenli Göçler

İstanbul'a yönelik toplam göçlerin % 56.6'sını oluşturan Anadolu kökenli göçlerin kazalara göre dağılımı ise Tablo 3'ten izlenebilmektedir:

Tablo 3: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Anadolu Kökenli Göçlerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı

Yerleşim Birimi	Vaka Adedi	%
Kayseri	10	14.7
Divriği	10	14.7
Eğın	9	13.2
Niğde	9	13.2
Sivas	6	8.8
Arapkir	5	7.3
Kemah	2	2.9
Kuruçay	2	2.9
Bayburt	2	2.9
Hüdavendigâr (Bursa)	2	2.9
Trabzon	1	1.5
Harput	1	1.5
Erzurum	1	1.5
Kiğı	1	1.5
Beyşehir	1	1.5
Çankırı	1	1.5
Malatya	1	1.5
Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar)	1	1.5
Midilli	1	1.5
Amasya	1	1.5
Biga	1	1.5
Toplam	68	100

Tablo 3'te görüldüğü gibi, Trabzon, Hüdavendigâr, Midilli ve Biga kökenli olanlar dışta tutulursa (% 7.4), Anadolu kökenli göçlerin neredeyse tamamı (% 92.6) İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinden kaynaklanmıştır. Bu iki bölge içindeki asıl yoğunlaşma ise İç Anadolu'nun doğusu ile Doğu Anadolu'nun batı kesiminde gerçekleşmektedir. Bu durumda Bayburt, Erzurum, Kiğı, Beyşehir, Çankırı ve Amasya'yı dışta tutarak, kabaca batıda Niğde ve doğuda Erzincan'la sınırlandırılabilir coğrafyanın İstanbul'a yönelik göçlerin odağını (% 82.2) temsil ettiği söylenebilir.

XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yapılan göçlerin, sınırlarını kabaca belirttiğimiz bu bölge içerisinde de belirgin bir yoğunluk dağılımı sergilediği açıkça görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Tablo 3'te Kayseri, Divriği, Eğin, Niğde, Sivas ve Arapkir kazaları öne çıkmaktadır. Bu altı kazadan yapılan göçler Anadolu kökenli toplam göçlerin yaklaşık dörtte üçünü (% 71.9) oluşturmaktadır. Burada, yukarıda sıralanan altı kaza ile ilgili olarak bir konuya daha dikkat çekmek gerekmektedir. XVIII. yüzyıl idarî taksimatına göre bu kazaların -Niğde ve Kayseri hariç olmak üzere- dördü de Sivas eyaletine bağlıdır. Dolayısıyla mevcut veriler eyalet düzeyinde ifade edilecek olursa, XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yapılan iradî göçlerin çoğunun Sivas eyaletinden kaynaklandığını ve bunun Anadolu kökenli göçlerin yaklaşık yarısını (% 44) temsil ettiği söylenebilir.

Tablo 3'te ilk dört sırada yer alan kazaların göç frekansları birbirine çok yakındır. Bu dört kazadan her biri Anadolu kökenli göçlerin yaklaşık % 15'ini temsil etmektedir. Bu arada bir konuya daha değinmekte yarar vardır. Tablo 3 oluşturulurken dikkate alınmayan mükerrer belgeler hesaba katılacak olursa Eğin'in ilk sırada yer alması gerekmektedir. Ancak ilk dört sırada yer alan kazaların göç frekanslarının birbirlerine çok yakın düzeylerde gerçekleşmiş olması dikkate alınırca Eğin'in ilk sırada yer alıp almaması genel çerçeveden önemli görünmemektedir. Dolayısıyla bugünkü idarî taksimat da göz önünde bulundurularak yoğun göç veren kazalarla ilgili bulguların sıralanmasına Divriği ve Sivas'tan başlanabileceği düşünülmüştür. Bunu sırasıyla Eğin, Kayseri ve Niğde ile ilgili değerlendirmeler izleyecektir.

1. Divriği ve Sivas

İstanbul'a yönelik Anadolu kökenli göçler içinde Divriği ile Sivas'ın payı % 23.5'tir. Sivas'ın neredeyse iki katı kadar göç frekansına sahip olan Divriği kazasından yapılan göçler 1714-1758 arasında gerçekleşmiştir. 1758 tarihli göç vakası dışta tutulursa, Divriği kökenli göçlerin tamamının XVIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştiği görülmektedir. Göçmen Divriğililer'in İstanbul'da Galata civarına yerleşme eğiliminde oldukları söylenebilir.⁴⁰ İstanbul'a yerleşen Divriğili reyanın dinî mensubiyetinin belirtilmediği göç vakaları Müslüman reaya ile ilişkili sayılırsa, müslüman ve

⁴⁰ İ. Ah. 4, s. 304; Atk. Ş. 64, s. 17; Atk. Ş. 106, s. 161.

gayrimüslim Divriğili göçmen sayılarının hemen hemen birbirine eşit olduğu varsayılabilir. Zimmi göçlerini konu edinmekle kalmayıp göçmenlerin isimlerine de yer veren belgeler dikkate alınır, Divriğili gayrimüslim göçmenlerin Ermeniler'den oluştuğu düşünülebilir.⁴¹ İstanbul'a göç veren Divriği köylerinin başında Kesme, Pingan ve Norşun yer almaktadır. Bunlardan Pingan ve Kesme, 1302 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi'nde Divriği'nin nahiyeleri arasında sıralanmaktadır.⁴² Diğer köyler ise Dumluca, Odur ve Fenk'tir.

1288 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi'nde köyleriyle birlikte Divriği nüfusunun 10.489 müslüman ve 4.006 gayrimüslimden ibaret olduğu belirtilmektedir.⁴³ Şemseddin Sami ise, Divriği'nin toplam nüfusunu (çoğunluğu Ermeni olmak üzere) 7.000 gayrimüslim ve 27.000 müslüman olarak kaydetmektedir.⁴⁴ Şemseddin Sami'nin verdiği bilgidir, gayrimüslim nüfus içinde Ermeniler'in çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ne yazık ki Sivas salnamelerinde Divriği nahiye ve köylerinin nüfus bileşimiyle ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

Sivas kökenli göçler de Divriği örneğinde görüldüğü gibi, çoğunlukla XVIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir (1727-1758). Divriği'den farklı olarak Sivashlı göçmenler arasında gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Sivas kökenli göçler arasında ilk sırayı Zara'dan yapılanlar almaktadır.⁴⁵ Zara kökenli ilk göç Yarhisar'la birlikte 1727'den önce gerçekleşmiştir. 1157'de, aradan geçen yirmi yıla yakın sürede İstanbul'daki Zaralı göçmenlerin sayısı 200'e ulaşmıştır. 1159 tarihli bir kayıta malikâne Zara köyünün reaya sayısı 478 olarak verilmektedir.⁴⁶ Zara kökenli söz konusu iki göç olayında da göçmen kitlesinin zimmilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca otuz gayrimüslim reayanın yaşadığı Alakilise (günümüzde Zara'ya bağlı Müslümat) köyünden de bazı zimmilerin 1755 yılında veya daha önce İstanbul, Üsküdar ve Yalakabad'a yerleşmiş oldukları görülmektedir.⁴⁷ Sivas kazasının göç veren

⁴¹ İ. Ah. 1, s. 291 ve Atk. Ş. 106, s. 161.

⁴² *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 12, Sivas: Vilayet Matbaası, 1302, s. 334.

⁴³ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 2, Millet Kütüphanesi Müdüriyeti, 1288, s. 55.

⁴⁴ Şemsettin Sami, *Kamusu'l-Âlam* (tıpkıbasım), Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996, III, s. 2220.

⁴⁵ Atk. Ş. 114, s. 123; Atk. 171, s. 164; S. Ah. 2, s. 42.

⁴⁶ S. Ah. 2, s. 377.

⁴⁷ İ. Ah. 4, s. 27. Yine Sivas sınırları içinde, Gemerek'e bağlı, yeni adı Eskiyurt olan ikinci bir Alakilise köyünün bulunduğunu da hatırlatmak gerekir.

diğer köyleri; Fırındar, Harancı(?), Guşti(?), Yenice, Kulle, Ganem ve Gevre (Durulmuş)'dir.

1288 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi'nde Sivas kazasının nüfusu 32.207 müslüman ve 12.006 gayrimüslim olarak kayıtlıdır.⁴⁸ 1321 tarihli salnamede Sivas'a bağlı kazalar içinde en fazla Rum nüfusun Koçgiri'de (Zara) ikamet ettiği görülmektedir.⁴⁹

2. Eğin

Eğin kökenli göçlerin de Sivas ve Divriği örneklerinde görüldüğü gibi XVIII. yüzyılın ilk yarısında (1714-1758) gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu Eğinli göçmenler arasında hem Ermeni⁵⁰ hem de Rum⁵¹ reayaya rastlanmaktadır. Şirzi köyü dışta tutulursa Eğin'in tüm diğer köyelerinin birden çok göç verdiği görülmektedir: İliç, Sorak, Hozekrek, Bağıştaş, Gemurgab, Apçağa ve Muşaga. Birkaç istisna dışında Eğinli göçmenler genellikle sur içi İstanbulu'nda yerleşmişlerdir.

1312 (1894-95) tarihli Mamuretü'l-Aziz Salnamesi esas alınarak yapılan bir hesaplama göre Eğin'in merkezi 5.590 gayrimüslim (% 54) ve 4.722 müslüman (% 46) olmak üzere toplam 10.312 nüfusa sahiptir. Köylerin toplam nüfusu ise 25.311 müslüman (%79) ve 6.896 gayrimüslim (%21) olmak üzere 32.207'dir.⁵²

Sulama imkanlarının genişliğine rağmen, ana kaya kütlelerinin yüzeyde bulunması ve erozyon tehlikesi taşıyan eğimi nedeniyle Eğin arazisinin tarıma elverişli olmadığı bilinmektedir.⁵³ Bu coğrafi zorunluluk hem Eğin'in bağ ve bahçe tarımına yönelmesinde hem de göç kültürünün oluşmasında belirleyici olmuştur. Sözelimi

⁴⁸ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, 1288, s. 51.

⁴⁹ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 16, Sivas: Vilayet Matbaası, 1321, s. 237.

⁵⁰ Atk. Ş. 87, s. 4.

⁵¹ İ. Ah. 4, s. 327; Atk. Ş. 111, s. 311.

⁵² Ahmet Aksın, XIX. Yüzyılda Eğin, Elazığ, 2002, s. 114. Yazar burada, Müslüman nüfusun merkezdeki azlığının İstanbul'a göçlerle izah edilebileceğini söylemektedir. 1990 sayımına göre köyleriyle birlikte Kemaliye (Eğin) nüfusunun 9.020 olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bk. *Her Yönüyle Kemaliye/Eğin* (haz. A. Hazım Gezgın vd.), İstanbul: TC Kemaliye Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği, 1996, s. 98.

⁵³ Ahmet Aksın, *a.g.e.*, s. 20.

Şemseddin Sami çok sayıda Eğinli'nin İstanbul veya başka şehirlerde hizmetçilik, odacılık gibi işlerle maişetlerini temin yoluna gitmesini arazinin *sengistan* oluşuyla ilişkilendirmektedir.⁵⁴

Göç frekansı yüksek köylerin başında yer alan Sorak'ın vaktiyle Rum köyü olduğu, 1971 yılında ise meşhur kalesi ve kilisesiyle birlikte harabe halde bulunduğu ve köy halkının Yunanistan'a göçmüş olduğu belirtilmektedir.⁵⁵ 1312 tarihli Mamureti'l-Aziz Salnamesi'nde Sorak'ın o tarihte 58 müslüman, 55 Rum ve 8 Ermeni olmak üzere toplam 121 nüfuslu (ve 36 haneli) bir köy olarak mevcudiyetini korumakta olduğu görülmektedir.⁵⁶

Yine başlıca göç mahreçlerinden olan Gemurgab (Toybelen) köyünün, komşusu Geruşla (Yuva) ile birlikte⁵⁷ uzun bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Vaktiyle Ermeniler'in çoğunluğu oluşturduğu Gemurgab'da iki kilise harabesi ve bir Ermeni mezarlığı mevcuttur. Ayrıca köyde meskun Ermeni sarraflara ait konak harabelerinden de söz edilmektedir.⁵⁸ Gemurgab gibi merkeze yakın köylerden olup bağlarıyla meşhur olan Geruşla'da da iki kilise harabesi bulunmaktadır.⁵⁹ 1312'de Gemurgab'ın 945 Ermeni, 213 müslüman olmak üzere toplam 1158 (244 hane), Geruşla'nın ise 232 Ermeni, 150 Müslüman olmak üzere toplam 382 (85 hane) nüfusa sahip olduğu görülmektedir.⁶⁰

Bu iki köyün komşusu olan ve içinde bir su sarnıcı ve kilise harabesi bulunan Apçağa'nın⁶¹ vaktiyle nüfusunun çoğunluğu Ermeniler'den oluşan büyük bir köy olduğu belirtilmektedir. Burada azınlık halinde bulunan Rum nüfusun zaman içinde

⁵⁴ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, II, s. 1019. Eğin'in bu özelliği Eğin türkülerine de yansımıştır: "Eğin kayaluktur ekin ekilmez/Çavdarın yulafın adı bilinmez/Ağam bahçelerde sensiz gezilmez/Tez gel ağam tez gel gel de gine git/Gözümün yaşını sil de gine git." Bir diğer türküde ise; "Bir dilek gönderdim Sultan Aziz'e/Okuttursun camilerde vaize/Ya İstanbul için ferman göndersin/Yahut da ağamı göndersin bize" denilmektedir. Bk. *Her Yönüyle Kemaliye/Eğin*, s. 330, 332.

⁵⁵ *Eğin Dedikleri* (der. Osman Efe), İstanbul: Menteş Matbaası, 1971, s. 56. Sorak, eski ve yeni adlarıyla Eğin köylerinin sıralandığı *Her Yönüyle Kemaliye/Eğin* kitabında bulunmamaktadır.

⁵⁶ *Salname-i Vilayet-i Mamureti'l-Aziz*, defa 8, Mamuretü'l-Aziz: Vilayet Matbaası, 1312, s. 61.

⁵⁷ İki köyün yakınlığı yöreye ait bir türküde dile getirilmektedir: "Gemurgab karşısı Geruşla düzü/Canıma kâr etti ellerin sözü/Bakıyor düşmanlar ayırsın bizi/Gül hardan ayrılmaz ben nazlı yardan." Bk. *Eğin Dedikleri*, s. 55.

⁵⁸ *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁹ *a.g.e.*, s. 54-55.

⁶⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamureti'l-Aziz*, 1312, s. 61.

⁶¹ Apçağa'nın göç kültürü de yörenin türkülerinde yer almaktadır: "Apçağa dağınu buza döndürme/Yakıp yüreğimi köze döndürme/Söz vermiştin yaz bahara gelirim/Mevla'yı seversen güze döndürme." Bk. Mehmet Şükrü Ertem, *Eğin/Kemaliye*, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1946, s. 76.

Venk, Sorak, Şirzi ve Muşaga köylerine göçtükleri anlatılmaktadır.⁶² Diğerlerine göre daha küçük hacimli olan bu köylerin 1312’de –bazılarındaki az sayıdaki Ermeni’nin dışında- genellikle müslüman ve Rum nüfus barındırdığı görülmektedir.⁶³ Aynı tarihte Apçağa ise 1149 Ermeni, 1029 müslüman, 17 Katolik ve 5 Rum olmak üzere toplam 2200 (471 hane) nüfusa sahiptir.⁶⁴

Eğın’in İstanbul’a göç veren diğer köylerinin nüfusları da 1312’ye ait olmak üzere saptanabilmektedir. İliç 484 Ermeni, 301 müslüman olmak üzere toplam 785 (157 hane);⁶⁵ Bağıştaş 215 (54 hane) müslüman⁶⁶; Muşaga 122 müslüman, 140 Rum, 10 Ermeni olmak üzere toplam 272 (57 hane); Şirzi 143 Rum, 125 müslüman olmak üzere toplam 268 (65 hane) nüfusa sahiptir.⁶⁷ Bizim kullandığımız belgelerde Eğın’in köyleri arasında anılan Hozekrek köyü 1312 tarihli Eğın köyleri listesinde yer almamaktadır. 1310 tarihli Mamureti’l-Aziz Salnamesi’nde Mamureti’l-Aziz’e bağlı olduğu belirtilen bu köyün (metindeki imlası Hozekdek şeklindedir) 301 (67 hane) nüfuslu olduğu görülmektedir.⁶⁸

1312 tarihli listede yer alan köyler nüfusları bakımından karşılaştırıldığında Apçağa ilk, Gemurgab 1535 nüfuslu Ağın nahiyesinin ardından üçüncü, İliç ise altıncı sırada yer almaktadır. 1990 nüfus sayımına göre; Apçağa’da 230 (149 hane), Gemurgab’da 119 (49 hane), Geruşla’da ise 36 (14 hane) kişi yaşamaktadır.⁶⁹

3. Kayseri

Kayseri kökenli göçlerin de ağırlıklı olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısında (1716-1759) gerçekleştiği görülmektedir. Kayserili göçmen kitlesi içinde Müslüman reyanın başı çektiği düşünülebilir.⁷⁰ Bu bakımdan Kayseri, göç frekansı yüksek diğer kazalardan

⁶² *Eğın Dedikleri*, s. 39-40. Burada Apçağa’nın 1800’de 650, 1915’te 300, 1971’de ise 100 küsür haneye sahip olduğu ifade edilmektedir.

⁶³ *Salname-i Vilayet-i Mamureti’l-Aziz*, 1312, s. 61.

⁶⁴ *a.g.e.*, s. 61.

⁶⁵ *a.g.e.*, s. 61. Metinde 791 okunmaktadır.

⁶⁶ *a.g.e.*, 1312, s. 62.

⁶⁷ *a.g.e.*, 1312, s. 61.

⁶⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamureti’l-Aziz*, defa 7, Mamureti’l-Aziz: Vilayet Matbaası, 1310, s. 198.

⁶⁹ *Her Yönüyle Kemaliye/Eğın*, s. 96-97.

⁷⁰ *Kayseri’de İlk Nüfus Sayımı: 1831* (haz. Hüseyin Cömert), Kayseri: İl Kültür Müdürlüğü, 1993, bu görüşü destekleyen yeterli veriyi içermektedir. Öte yandan bu metni yayına hazırlayan Cömert; sıvacılık, boyacılık, sandalcılık, kerestecilik, dülgerlik, doğramacılık, nakkaşlık, yapıcılık, taşçılık,

farklılaşmaktadır. Öte yandan İstanbul'a yerleşen Kayserililer arasında hem Ermeni⁷¹ hem de Rum⁷² reayaya rastlanmaktadır. Kayserililer'de de yerleşme bölgesi açısından herhangi bir yoğunlaşma göze çarpmamaktadır.

Kayseri'den göç veren köyler arasında ilk sırayı Venk almaktadır.⁷³ Bunu Darsiyak ve Gesi izlemektedir. Diğer köyler ise Isbıdın, Mancusun, Tavlusun, Hisarcık ve Nize'dir. Tavlusun, Mancusun, Gesi ve Hisarcık'ın, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kayseri'nin nüfus bakımından en büyük köyleri arasında yer aldığı görülmektedir. Bu köyler içinde 577 (225 hane) müslüman ve 266 (95 hane) Rum nüfusla Tavlusun ilk sırayı almaktadır.⁷⁴ Gesi 384 (153 hane), Mancusun ise 347 (139 hane) müslüman nüfusa sahiptir.⁷⁵ 1831 tarihli tahrirde; Tavlusun'dan 48, Gesi'den 2 ve Mancusun'dan da 3 müslüman reayanın çalışmak amacıyla İstanbul'da buldukları ifade edilmektedir.⁷⁶ Diğer köylerden Isbıdın 217 (94 hane),⁷⁷ Hisarcık 800 (160 hane), Darsiyak 400 (80 hane) ve Nize ise 200 (40 hane) müslüman nüfusa sahiptir.⁷⁸ 1311 tarihli Ankara Vilayeti Salnamesi'nde Kayseri sancağının nüfusu 120.193 müslüman, 39.617 Ermeni, 20.938 Rum, 1.622 Protestan ve 444 Katolik olmak üzere toplam 182.814 olarak kayıtlıdır.⁷⁹

oymacılık gibi genellikle İstanbul'da icra edilen inşaatçılıkla ilgili mesleklerin aslen Kayserili Rumlar'a özgü olduğunu, Kayserili Türkler'in ise Rum ustalarla teşriki mesailerini sonucunda bu meslekleri zaman içinde edindiklerini vurgulamaktadır. Bk. *a.g.e.*, s. VII-XIX.

⁷¹ İ. Ah. 1, s. 125.

⁷² İ. Ah. 5, s. 284.

⁷³ Kayserili müslüman nüfusun kaydedildiği 1831 yılına ait tahrir defterinde Venk ismine rastlanmamaktadır. Bu durumda defterde yer alan Vengicek köyü ile Venk'in aynı köyler olabileceği düşünülebilir. Bk. *Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı: 1831*, s. 222-223. Burada Vengicek adına 29 hane ve 69 müslüman nüfus kayıtlıdır. 1250 (1834) tarihli Kayseri Temettuat Defteri'nde ise Vengicek ve Derevenk köylerine rastlanmaktadır. Bu defterde Vengicek 24, Derevenk ise 2 hane olarak kayıtlıdır. Bk. *Kayseri Temettuat Defteri* (haz. İsmet Demir), Kayseri: Kayseri Ticaret Odası, 1999, III, s. 491, 619-620.

⁷⁴ *Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı: 1831*, s. VIII ve 31-46. Sayıları bilinmemekle birlikte Tavlusun'da Ermeniler'in de yaşadığı anlaşılmaktadır. Bk. *a.g.e.*, s. IX.

⁷⁵ *a.g.e.*, s. 71-82, 82-91.

⁷⁶ *a.g.e.*, s. 31-46, 71-82, 82-91. Aynı yerde, İstanbul'da oldukları belirtilen Tavlusunlu ve Mancusunlu reayanın sıvacılık ve nakkaşlık, Gesililer'in ise bahçıvanlıkla uğraştıkları da kayıtlıdır.

⁷⁷ *a.g.e.*, s. 278-283.

⁷⁸ *a.g.e.*, s. VII. Metnin orijinalinde eksik olan Hisarcık, Darsiyak ve Nize ile ilgili rakamlar, Cömert'in tahminlerini yansıtmaktadır. Müellif, başka bir kaynağa dayanarak, aynı tarihlerde müslümanlardan başka Darsiyak'da 152 de Rum'un yaşadığını söylemektedir. Bk. *a.g.e.*, s. VIII.

⁷⁹ *Ankara Vilayeti Salnamesi*, defa 12, Ankara: Vilayet Matbaası, 1311, s. 321. Şemsettin Sami ise Kayseri nüfusunu; 136.590 müslüman, 45.318 Ermeni, 1.575 Ermeni Katoligi, 1.800 Ermeni Protestanı, 25.449 Rum olmak üzere toplam 210.732 olarak vermektedir. Bk. Şemsettin Sami, *a.g.e.*, V, s. 3803.

4. Niğde

Niğde kökenli göçlerin de ağırlıklı olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısında (1704-1758) gerçekleştiği görülmektedir. Niğde'den İstanbul'a yerleşenler arasında gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Göçmenlerin adlarının anıldığı belgeler dikkate alındığında gayrimüslim göçmen kitlesi içinde Rumlar öne çıkmaktadır.⁸⁰ Niğdeli göçmenlerle ilgili belgeler yerleşim bölgesi açısından herhangi bir yoğunlaşma yansıtmaktan uzaktır.

Niğde kazası içinde göç frekansı en yüksek köy Fertek'tir. Göç veren diğer köyler ise Misli, İlisun, Dilmusun, Ortaköy, Zilve, Mirkefri(?) ve Herseğin'dir. 1289 tarihli Konya Vilayeti Salnamesi'nde Fertek 1980 (500 hane), Misli 1261 (300 hane), Dilmusun 1106 (480 hane) ve İlisun 290 (40 hane) nüfusla yer almaktadır.⁸¹ 1728 yılından önce İstanbul'a göç verdiği anlaşılan Ortaköy'ün 66 gayrimüslim ve 15 müslüman olmak üzere toplam 81 nüfusa sahip olduğu belirtilmektedir.⁸² 1312 tarihli Konya Vilayeti Salnamesi'nde ise Aksaray kazasına bağlı olduğu belirtilen Ortaköy'ün nüfusu 295 (46 hane) olarak verilmektedir.⁸³ Aynı kaynakta Fertek nahiyesinin 3840 müslüman ve 2502 Rum olmak üzere toplam 6342 (1374 hane), Misli nahiyesinin ise tamamı Rum olmak üzere toplam 1474 (394 hane) nüfusa sahip olduğu kayıtlıdır.⁸⁴ Bu tarihlerde Fertek ve Misli nahiyelerinde Ermeni nüfus bulunmamaktadır. Aynı şekilde yine aynı tarihlerde Niğde'nin diğer kazalarında da Ermeni nüfusun Rum nüfusunun çok altında olduğu görülmektedir.⁸⁵ İlisun ve Dilmusun köylerinde de müslümanların yanında gayrimüslim olarak Rumlar'ın meskun olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Ürgüp'e bağlı Zilve köyü ise 172 (14 hane) nüfusludur.⁸⁷ Şemseddin Sami Niğde sancağının 174.185

⁸⁰ Atk. Ş. 69, s. 147a ve b; Atk. 165, s. 335.

⁸¹ *Konya Vilayeti Salnamesi*, defa 5, Konya: Vilayet Matbaası, 1289, s. 159, 162.

⁸² Atk. Ş. 117, s. 423.

⁸³ *Konya Vilayeti Salnamesi*, defa 26, Konya: Vilayet Matbaası, 1312, s. 295. Bor kazasına bağlı 2080 nüfuslu başka bir Ortaköy'den daha söz edilmektedir. Bk. İlhan Gedik, *XX. Yüzyıl Başlarında Niğde*, Niğde, 1996, s. 70.

⁸⁴ *Konya Vilayeti Salnamesi*, 1312, s. 235.

⁸⁵ *a.g.e.*, s. 235.

⁸⁶ İlhan Gedik, *a.g.e.*, s. 46, 48. Gedik, 227 nüfuslu İlisun'da bir Rum mektebi bulunduğunu belirtmektedir. Müellifin M. Hayri'ye dayanarak Dilmusun için verdiği nüfus miktarı salnamedekinden yüksektir: 1045'i gayrimüslim, 1283'ü müslüman olmak üzere toplam 2328.

⁸⁷ *Konya Vilayeti Salnamesi*, 1289, s. 175.

müslüman, 18.000 Rum, 791 Ermeni, 24 yahudi olmak üzere toplam 193.000 nüfusa sahip olduğunu kaydetmektedir.⁸⁸

Hakkında yeterli veri temin edemediğimiz Divriği ve Sivas kazalarının köyleri hariç, yukarıda tek tek ele aldığımız diğer kazalara bağlı köylerin büyük çoğunluğunun XIX. yüzyılın başlarında bölgelerinin en büyük köyleri arasında yer aldıkları görülmektedir. Ayrıca belgelerde köy olarak anılan Kesme, Pingan (Divriği); Zara (Sivas), İliç (Eğir), Fertek ve Misli'nin (Niğde) yine aynı tarihlerde nahiye konumuna geldikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, İstanbul'a yapılan Anadolu kökenli göçlerin % 71.9'unu temsil eden bu bölgenin XVIII. yüzyılda ciddi bir nüfus baskısıyla karşılaştığını düşündürmektedir.

Öte yandan bu kazalar içinde Sivas, Eğir ve Niğde'den İstanbul'a göçenler arasında çoğunluğu gayrimüslimler oluşturmaktadır. Divriği söz konusu olduğunda her iki dinî grubun göçe katılma eğiliminin birbirine çok yakın bir düzeyde seyrettiği anlaşılmaktadır. Müslüman göçmenlerin çoğunluğu oluşturduğu Kayseri ise bu bakımdan göç veren diğer kazalardan ayrılmaktadır. Niğde'nin dışındaki diğer kazalarda Ermeni nüfusun Rum nüfusa oranla hayli fazla olduğu görülmektedir. Niğde'nin nüfus bileşimi ise bunun tam tersidir. Buna rağmen Rumlar'ın sadece Niğde kökenlilere değil, Divriği dışındaki diğer kazalardan İstanbul'a yapılan göçlere de en az Ermeniler kadar katıldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla araştırmada kullandığımız belgelerin dinî mensubiyet belirtme konusundaki kapalılığına ve burada ele aldığımız kazaların çoğunun gayrimüslim nüfus itibarıyla Ermeni ağırlıklı olmasına rağmen, toplam göçler içinde Rumlar'ın önemli bir yekun oluşturduğu düşünülebilir.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer konu da bu bölgeden yapılan göçlerin neredeyse tamamının 1750-1760 tarihinden önce gerçekleşmiş olmasıdır. Bu yoğunlaşma, bölgeyi yakından ilgilendiren İran seferlerinin etkisi ile açıklanabileceği gibi, yüzyılın ikinci yarısında ayanın bölgede sağladığı ileri sürülen güvenlik ve istikrarın bir işareti olarak da yorumlanabilir. Bununla birlikte aynı yoğunlaşmada yüzyılın ilk yarısında gözlenen ekonomik canlanmanın da pay sahibi olduğu düşünülebilir.

⁸⁸ Şemsettin Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4638.

Yukarıda çeşitli yönleriyle üzerinde durduğumuz göç frekansı yüksek olan bölge merkeze alındığında XVIII. yüzyılda İstanbul'a yapılan göçler, ekonomik ve siyasî konjonktürden görece bağımsız, uzun süreli ve yapısal nitelikli nüfus hareketinin bir görünümü olarak da yorumlanabilir. Böylece tarihsel açıdan hem geriye doğru önemli imalar taşıyan hem de XVIII. yüzyıldan günümüze kadar belirgin izleri kolaylıkla sürülebilen bu göçler teorik bir çerçeveye dahil edilmiş olacaktır. Buna göre, Osmanlı tarihinde özellikle İstanbul'a yönelik Anadolu kökenli iradî göçlerin, verili tarım ekonomisi şartları içinde coğrafya ile nüfus arasındaki etkileşimden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Bu durumda bir yerleşim biriminin göç verme eğilimi tarımsal üretim kapasitesinin nüfus artışına karşı duyarsızlığı ile doğru orantılıdır. Dolayısıyla ekonomik ve siyasî konjonktürün kısa dönemli bakış açısından belirleyici görünen etkisi, söz konusu uzun süreli etkileşimin yanında ikincil nitelikte sayılabilir.

Burada tasvir etmeye çalıştığımız uzun süreli etkileşimin bir yansıması da göç eğilimi yüksek yerleşim birimlerinde gözlenen belirgin göç (veya gurbet) kültürüdür. Buralarda göç konusunda çeşitli kültürel kalıplar altında kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi ve deneyimlerin de göçün süreğenliğine önemli ölçüde katkı sağladığı düşünülebilir. Yolunu bulup İstanbul'a göçmeyi başaran reyanın bu eylemi, yakınlarından başlayarak diğerlerini de harekete geçirebilmektedir. Belgelerde sipahinin dilinden bu yönde çeşitli şikâyetlere rastlanabilmektedir.⁸⁹

B. İstanbul Muzafatı ve Rumeli Kökenli Göçler

Daha önce değindiğimiz gibi, İstanbul'a yönelik Anadolu kökenli göçleri, İstanbul'un doğu, batı ve güney çevreleri içinde gerçekleşen veya buralardan şehir merkezlerine yönelen göçler (% 24.2) izlemektedir. Burada kısaca değinmekle yetineceğimiz bu göçlerin göç veren yerleşim birimlerine göre dağılımı Tablo 4'te verilmektedir:

⁸⁹ Atk. Ş. 84, s. 79; Atk. Ş. 70, s. 346; İ. Ah. 2, s. 138. Göçmenler ile köylüleri (göçecek olanlar) arasındaki dayanışma, sipahilerin dilinden bambaşka bir şekilde yansıtılmaktadır: Galata'ya yerleşen bir reyanın kalanları 'tahrik ve iğfal ile perişan olmalarına suikasd eylediği' ifade edilmektedir. Bk. İ. Ah. 4, s. 304.

Tablo 4: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Muzafat Kökenli Göçlerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı

Yerleşim Birimi	Vaka Adedi	%
Midye ve Terkos	5	17.2
Taşköprü ve Şile	5	17.2
Gebze	4	13.7
Silivri	3	10.3
Kandıra	2	6.9
Haslar	2	6.9
Marmara	2	6.9
Çatalca	2	6.9
Sultan Çiftliği	1	3.5
Karamürsel	1	3.5
Yalova	1	3.5
Edincik	1	3.5
Toplam	29	100

Tablo 4'te görüldüğü gibi, birbirlerine çok yakın göç frekansları sergileyen İstanbul'un çevresindeki nüfus hareketleri, İstanbul'un doğusuna ve batısına neredeyse eşit şekilde yayılmıştır. İstanbul'un güney hinterlandındaki hareketlilik ise diğer iki bölgeye kıyasla çok daha sınırlı düzeydedir.

XVIII. yüzyılda İstanbul'a göç veren bölgeler arasında üçüncü sırayı Rumeli (% 19.2) almaktadır. Bu bölgeden yapılan göçlerin yerleşim birimlerine göre dağılımı Tablo 5'te verilmektedir. Birbirine çok yakın frekanslar sergileyen Rumeli kökenli göçleri eyalet veya sancak düzeyinde değerlendirecek olursak bunların % 34.6'sının Ergirikasrı, Koniçe, Premedi ve Delvine kazalarının bağlı olduğu Yanya eyaletinden kaynaklandığı görülmektedir. İkinci sırada ise Pdracık kazasının da dahil olduğu İnebahtı sancağı yer almaktadır (% 17.4). Bu iki bölgeden İstanbul'a yapılanlar, Rumeli kökenli toplam göçlerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır (% 52).

Tablo 5: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yapılan Rumeli Kökenli Göçlerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı

Yerleşim Birimi	Vaka Adedi	%
Ergirikasrı (Gjirokaster-Arnavutluk)	3	13
Padracık (Ypate-Yunanistan)	3	13
Koniçe (Konjic-Bosna-Hersek)	2	8.6
Premedi (Arnavutluk)	2	8.6
Edirne	2	8.6
Vize	2	8.6
Çirmen (Yunanistan)	1	4.4
Mora (Yunanistan)	1	4.4
Şumnu (Bulgaristan)	1	4.4
Selanik	1	4.4
Tırhala (Trikala-Yunanistan)	1	4.4
Paşa (Sofya)	1	4.4
İnebahtı (Nevpaktos-Yunanistan)	1	4.4
Devline (Arnavutluk)	1	4.4
Burgaz (Bulgaristan)	1	4.4
Toplam	23	100

III. GÖÇE YOL AÇAN NEDENLER

Bu bölümde XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan göçlerin nedenleri saptanmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede Kayseri, Divriği, Eğin, Niğde, Sivas ve Arapkir gibi göç frekansı yüksek kazalar ekseninde; taşra teşkilatında yer alan görevlilerin suistimali, ağır tekalif oranları, taşrada güvenliği zedeleyen unsurların varlığı, İran savaşları, yangınlar, doğal afetler, nüfus baskısı gibi göçe yol açan başlıca etkenler üzerinde durulacaktır.

A. Taşra Teşkilatında Yer Alan Görevlilerin Suistimali

XVIII. yüzyıl, kimi tarihçiler tarafından ayan çağı olarak adlandırılıyor olsa da İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterleri'nde ayanın veya taşra teşkilatında yer alan görevlilerin uygulamalarını taşradan İstanbul'a yapılan göçlerin nedenleri arasında

gösteren veya bunu ima eden sadece iki belgeye rastlanmaktadır. İlginçtir, her iki belge de XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olup İstanbul'un muzafatında gerçekleşen zimmi reaya göçleriyle ilgilidir. Birincisinde, kimi reayanın Terkos'un Fatih Sultan Mehmet Vakfi mukataasına bağlı köylerinden 'kesret-i mezalim' nedeniyle Terkos ve civar kasabalara göçüp yerleştikleri ifade edilmektedir.⁹⁰ Pınarhisar mahreçli göçü konu edinen ikinci belgede ise, göç nedeni olarak yine benzer şekilde 'kesret-i teaddiyat' üzerinde durulmaktadır.⁹¹ Ne var ki her iki belgede de çok olduğu vurgulanan haksızlık ve eziyetlerin uygulayıcıları belirtilmemiştir. Ayrıca söz konusu defterler içinde ayandan ve şikâyet konusu uygulamalarından söz edilen sadece bir örneğe rastlanabilmektedir. 1796 tarihine ait bu örnekte Çirmen kazasından göçen reayadan yeni yerleştikleri Silivri'ye bağlı Bekçiler köyünde Çirmen ayanı adına tahsilat yapılmak istendiği belirtilmektedir. Dolayısıyla ayan bu örnekte de uygulamalarıyla göçe yol açan bir figür olarak tasvir edilmemektedir.⁹²

Bu kayıtlarda telaffuz edilmemiş olsa da devletin İstanbul'a göç konusunda kimleri sorumlu saydığı başka kaynaklardan izlenebilmektedir. I. Mahmut dönemine ait bir fermanda (1747); İstanbul sakinlerinin huzur ve refahının şehrin aşırı nüfus yoğunluğundan korunmasına, taşra vilayetlerinin bayındırlığının ise tekalifin halkın ödeme kabiliyeti dikkate alınarak belirlenmesine bağlı olduğu vurgulanmaktadır.⁹³ Devletin göç olgusuna bakışını yansıtan bu formülasyonda İstanbul ile taşra arasındaki nüfus dengesini bozabilecek birbiriyle ilişkili iki olguya dikkat çekilmektedir: Taşra görevlileri ve tekalif meselesi. Aynı fermanda, İstanbul'a gelen göçmenlere niçin göçtükleri sorulduğunda, onların vülat, kuzat, nüvvab, ayan ve murabahacı güruhunun mezalim ve teaddiyatına takat getiremedikleri için bu yolu seçtiklerini ifade ettikleri vurgulanmaktadır.⁹⁴

Bununla birlikte taşradan İstanbul'a yönelen ev göçünün yasak olduğunu bildiren daha önceki tarihlere ait fermanlarda göç probleminden reayanın sorumlu

⁹⁰ İ. Ah. 9, s. 95.

⁹¹ İ. Ah. 11, s. 105.

⁹² İ. Ah. 12, s. 297.

⁹³ M. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", s. 23.

⁹⁴ "a.g.m.", s. 23-24.

tutulduğu bilinmektedir. III. Ahmed dönemine ait 1721 tarihli bir fermana göre reayanın İstanbul'a yerleşme amacı tekalifden kurtulmaktan ibaretti.⁹⁵ 1734 tarihini taşıyan diğer bir fermana ise rençberlik ve başka işler dolayısıyla İstanbul'a gelip gidenlerin şehirde maişet temininde gördükleri kolaylığı çekici bir etken olarak öne çıkarmaktadır.⁹⁶ Görüldüğü gibi, İstanbul'a göç probleminin nedenlerinden çok sonuçlarına dikkat çekilen her iki fermana da reaya bu problemin temel unsurları olarak tasvir edilmektedir.

Yukarıda değinilen 1747 tarihli ferman, yüzyılın ortalarına gelindiğinde devletin İstanbul'a göç problemini algılama biçiminin değiştiğini ve merceğin, göç sürecinin özneleri olan reayadan çok, başta devlet görevlileri olmak üzere hemen bütün bir yönetici zümre üzerine tutulmaya başlandığını göstermektedir. Yine I. Mahmud dönemine ait 1742 tarihli bir başka fermana ise yukarıda İstanbul'a göç probleminin başlıca sorumluları olarak sergilenen özet listenin hemen bütün devlet görevlilerini içerecek şekilde ayrıntılandırılmış haline rastlanmaktadır. Burada, giderleri ile gelirleri arasındaki giderek büyüyen açığı kapamak için reaya üzerine *tekalif-i şakka* salarak zorla tahsil eden başta vezir ve beylerbeyiler olmak üzere, valiler, kadılar, kethuda yerleri, yeniçeri serdarları, ayan-ı vilayet, mukataa voyvodaları, mirî havas ve evkaf zabıt, mütevellî ve cabileri ile sipahiler göç probleminin asıl sorumluları olarak tek tek sıralanmakta; devlet ricalinin bütçelerinde beliren açığın ise, bunların itidali gözetmeyen harcamalarından kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁹⁷

Sivas ve Karaman Ahkâm Defterleri'nde ise hem reayanın hem de devletin diliyle genellikle "cebabire, zaleme, mütegalibe" olarak adlandırılan bir zümrenin kanunsuz uygulamalarıyla İstanbul ve diğer bölgelere yönelik reaya göçlerine yol açan önemli bir etken olarak sıklıkla vurgulandığı görülmektedir. Bu zümre içerisinde mütesellim, voyvoda, mübayaacı, mültezim, zabıt, yeniçeri, kadı naibi, ayan gibi ehl-i örf ve eşrafın pek çok unsuru yer almaktadır.

İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterleri'ne yansıdığı kadarıyla İstanbul'a en çok göçün başlıca iki eyaletten kaynaklandığı dikkat çekmektedir. Bunlar Sivas ve

⁹⁵ "a.g.m.", s. 4.

⁹⁶ "a.g.m.", s. 14.

⁹⁷ "a.g.m.", s. 21-22.

Konya eyaletleridir. Bu eyaletlere bağı olup göç frekansları yüksek olan Sivas, Divriği, Eğin, Arapkir, Kayseri ve Niğde kazalarına ilişkin kayıtlara bakıldığında taşra görevlilerinin kimi uygulamalarının göçe yol açan bir etken olarak dile getirildiği çok sayıda örneğe rastlanmaktadır.

1746 yılına ait bir belgeden, Arapkir halkının Arapkir kadısı huzurunda on yıldır kazalarında görevli olan ve çeşitli gerekçelerle haksız yere borçlandırdığı insanların zorla paralarını alan ve ırzlarına tasallut eden mütesellimden davacı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu mütesellimin 1746 yılı tekalifi içinde kendisi adına fazladan 4941 Kuruş tahsil ettiği gibi, daha önce de başına topladığı yüz kişilik eşkıya grubuyla reyanın her sene zorla onar onbeşer kese akçesini almış olduğu ifade edilmektedir. Arapkir kadısı, mütesellimin zulmü önlenemediği takdirde bütün ahalinin tahammül gücünü yitirip köylerini terk edeceğine muhakkak gözüyle bakılması gerektiğini bildirmektedir.⁹⁸

Divriği halkı da benzer bir durumdan yakınmaktadır. Divriği'nin yerlisi ve muamelecisi taifesinden olup yirmi yıldır aynı görevde bulunduğu vurgulanan Divriği hassı müteselliminin cebabire ve zalemeden olduğu ifade edilmektedir. Divriği halkı, kanunsuz uygulamalarıyla pek çok kişinin kazadan göçmesine yol açan bu şahsın yerine reaya-perver bir kimsenin mütesellim olarak tayin edilmesini istemektedir.⁹⁹

Divriği ve Arapkir örneklerinde kanun dışı uygulamalarıyla reyanın perakende ve perişan olmasına yol açan bir etken olarak mütesellimler üzerinde durulduğu açıkça görülmektedir. Mütesellimlerden başka mültezim ve subaşılar da başlıca şikâyet kaynakları arasındadır. Sivas'ta mültezim ve subaşılardan zimmi reyadan ikişer üçer kat ispençe tahsil ettikleri; bu meblağı ödeme gücü bulunmayan reyanın çiftini çubuğunu terk etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Yine Sivas'ta, yerli şahısların kadı naibliği yapması yasak olduğu halde, on beş yıldır bu görevi sürdürmekte olan naibin reayayı çeşitli bahanelerle borçlandırmak, önüne getirilen davalarda çıkarı

⁹⁸ S. Ah. 2, s. 398.

⁹⁹ S. Ah. 1, s. 146, 243; S. Ah. 2, s. 103.

¹⁰⁰ S. Ah. 1, s. 238.

doğrultusunda adam kayırmak türünden kanunsuz uygulamalar sergilediği ve bu durumun reayayı çaresiz bıraktığı ifade edilmektedir.¹⁰¹

Bölgesel ölçekte tekalif tevzi ve tahsil organizasyonunu denetiminde bulunduran ve yetkilerini çıkarları doğrultusunda kullanan devlet görevlileri arasında mübayaacılar da yer almaktadır. Eğin reayası, tekalif hisselerini ödedikleri halde mübayaacı Zarelioğlu Mehmed Bey'in, yaptıkları ödemeyi belgeleyen 'eda tezkiresi'ni kendilerine vermediğini, üstelik içlerinden birkaç kişiyi hapsedmek suretiyle daha fazla para talebinde bulunduğunu ifade etmektedir. Eğinliler, planladığı tahsilatı garantilemek üzere kanunsuz yollara başvurmaktan çekinmeyen mübayaacıdan davacı olmuşlarsa da bu girişimleri sonuç vermemiştir.¹⁰²

İstanbul'a göç veren bölgelerde tekalif tevzi ve tahsil organizasyonunu bizzat denetleyen görevlilerden başka, ayanın veya bunlarla işbirliği içindeki kimi varlıklı ve kudretli şahısların da reaya tarafından göçün başlıca müsebbipleri olarak tasvir edildiği görülmektedir. Sözelimi Sivas kazası ahalisinin bazı sipahilerle birlikte, ayanlık iddiasında olan ve tekalif tevzii işine karışarak reyanın perakende olmasına yol açan Bezzazistan kethudası ve adamlarından şikâyetçi oldukları anlaşılmaktadır. Halk, tekalifi kendi çıkarı için yüzde elliden fazla artırarak toplayan kethudadan haklarını geri istemektedir.¹⁰³ Kayseri'de de benzer şekilde ayanın ziyade tekalif tahsil ettiği görülmektedir.¹⁰⁴ Kayseri'ye bağlı iki köyün zimmi reayası 'cebabire' ve 'mütegallibe' olarak niteledikleri bazı zimmilerin reyanın perakende olmasına yol açtıklarını ileri sürmektedir.¹⁰⁵

Atik Şikâyet Defteri'nde yer alan bir kayıttan, Zara ve Yarhisar köylerinden 200 reyanın 1140 tarihinden önce ticaret yapmak gerekçesiyle İstanbul'a gidip

¹⁰¹ S. Ah. 3, s. 104.

¹⁰² Reyanın eda tezkiresini henüz alamadığı ödemeyi borçlanarak yaptığı anlaşılmaktadır. Tedarik ettikleri dakik, şair ve nakit 3000 Kuruşu mübayaacıya teslim ettikleri halde mübayaacının dava tarihine kadar reyadan zorla tahsil ettiği meblağın 8000 Kuruşu aşığı ifade edilmektedir. Bk. S. Ah. 1, s. 7. Burada şikâyet konusu olan mübayaacı Zarelioğlu Mehmed Bey sonradan Sivas valisi olacaktır. Kendisi aynı zamanda XVIII. yüzyılın son çeyreği boyunca Divriği'nin en etkili ismi olan Köse Paşa'nın kardeşidir. Bk. Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 4, 28-29, 67.

¹⁰³ S. Ah. 3, s. 127.

¹⁰⁴ K. Ah. 1, s. 55.

¹⁰⁵ K. Ah. 1, s. 60.

dönmedikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Malikâne mutasarrıfının ispençe talebini yansıtan bu girişimden sonra da bu bölgedeki göç akımı devam etmiştir. 1157’de, aradan geçen yirmi yıla yakın sürede sadece Zara’dan İstanbul’a göçenlerin sayısı 200’e ulaşmıştır. Bu durumun eşirradan oldukları belirtilen biri müslüman diğeri zimmi iki Zaralı’nın zulmünden kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Bu kişilerin diğerköylüleri ehl-i örfegammazlamaktan ve üzerlerine gerçek dışı suçlar isnat etmekten geridurmadıkları, tekalif tevziine karışarak çıkar sağladıkları görülmektedir. Bunların asıl amacının bu tür uygulamalarla mevcut köylüleri de bezdirip emlak ve arazilerini ele geçirmek olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰⁷ Zara örneğinde dile getirilen bu tür şikâyetler sadece Sivas’a özgü değildir; Eğin ve Kayseri’de de bu tür uygulamalarla köylüleri topraklarını terkezorlayarak çıkar sağlamaya çalışan -kendileri de reaya olsalar da- varlıklı ve kudretli kimseler bulunmaktadır.¹⁰⁸

B. Tekalif Meselesi

Daha önce vurgulandığı gibi, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde devletin bakış açısına göre İstanbul’a yönelik reaya göçünün amacı tekaliften kurtulmaktı. Yüzyılın ikinci çeyreğinde ise devletin göç problemine bakışı değişmiş, reayanın bizatihi tekaliften değil, tekalif tevzi organizasyonunu denetiminde bulunduran yönetici zümrenin bu konudaki müdahalelerinden, dolayısıyla artma yönünde dalgalanan tekalif oranlarından kurtulmaya çalıştığını ima eden bir niteliğe bürünmüştür.

Göç frekansı yüksek bölgelerde tekalif konusunda göçe yol açan bir etken olarak öncelikle gücü yeten hemen herkesin çeşitli gerekçelere sığınarak yükümlü olduğu vergiyi ödememesi ve böylece bunların hisselerinin de diğerklerinden talep edilmesi üzerinde durulmaktadır. Sözgelimi Eğin’de, seferiyye ve hazariyye vergilerinde muaf-muaf olmayan ayrımı yapılmadığı ve vergiye tabi emlak ve arazileri olduğu halde askerî zümre mensuplarının bu mensubiyetlerini ileri sürerek ödeme yapmaya yanaşmadıkları

¹⁰⁶ Atk. Ş. 114, s. 123.

¹⁰⁷ S. Ah. 2, s. 42.

¹⁰⁸ S. Ah. 1, s. 10. Eğin’de reaya üzerinde bu tür bir baskı unsuru olan zimmi ayrıca kalpazanlık da yapmaktadır. Yine Eğin’de bu tür uygulamalarıyla köylüler üzerinde baskı kuran zimmi sarrafların – muhtemelen çeşitli işlerde kullandıkları- bazı köylülere arka çıktıkları ve onların tekalif hisselerini de diğerklerinin üzerine yükledikleri görülmektedir. Bk. S. Ah. 2, s. 423 ve S. Ah. 2, s. 463. Kayseri için bk. K. Ah. 2, s. 139 ve K. Ah. 2, s. 201.

görülmektedir. Bunlardan başka İstanbul'a göçen bazı hemşerilerinin de İstanbul'a yerleşmeleri dolayısıyla kendilerini tekaliften muaf saydıkları Eğin reayası tarafından dile getirilmektedir. Bunlar yeni göçlere kapı aralayacağı kesin olan bu meseleyi çözüme kavuşturmak üzere İstanbul'daki hemşerileri ile aralarındaki bu davanın İstanbul kadısı huzurunda görülmesini istemiş ve vergi ödeme güçleri kalmadığını, bu durumun perakende ve perişan olmalarına yol açtığını söylemişlerdir.¹⁰⁹ Bu arada şikâyetçi konumundaki Eğinli reyanın, üzerlerine salınan tekalife iştirak etmedikleri gerekçesiyle davacı oldukları iki gruptan ilki olan askerî zümre mensuplarına sadece değinmekle yetinmesi, İstanbul'a göçen reyadan oluşan ikinci gruba yönelik talebin onlara karşı dile getirilmemiş olması dikkat çekicidir.

Bir başka göç mahreci ve Karaman valisi ile sancak mutasarrıflarına 24 kese imdad-ı seferiyye ödemekle yükümlü olan¹¹⁰ Kayseri'de de reaya kökenli benzer şikâyetlere rastlanmaktadır. Burada da aslında bizatihi verginin değil, bir köyün çeşitli neden ve vesilelerle göç vermesinin (vergi yükümlülüğünü paylaşacağı kimseleri yitirmesinin) kalanlar açısından ciddi bir meseleye yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu durumun tipik ifadesi önemli bir göç mahreci olan Kayseri'nin naibinin dilinden yansımaktadır.¹¹¹

Göç veren bölgeler arasında başı çeken Eğin'e bağlı Puşadı nahiyesi reayası, devletin tekalif konusunda kendilerine kolaylık göstermesini beklemektedir. Arapkir sancağının 1159 senesi imdad-ı seferiyyesinin 10 kese akçe olduğu ve bu meblağdan Puşadı nahiyesinin hissesine 873.5 Kuruş düştüğü ifade edilmektedir. Puşadı reayası

¹⁰⁹ S. Ah. 2, s. 152. Burada Seferiyye Tertibi Defterleri'ne atfen "Seferiyye ve hazariyyede mu'âf ve gayr-ı mu'âf dâhiller olmak şurûtdan olmakla kasaba ve kurâ topraklarında bi'l-fi'l zabt u tasarruflarında tekâlîf icâb ider kadîmî emlâk ve arâzîleri olanların a'lâ ve evsât ve ednâ i'tibâriyle tahammüllerine göre hisselerine düşen seferiyye ve hazariyye[yi] kasaba ve kurâ ahâlîsinden olanlar ile ma'an edâ itmek şurût-ı seferiyyeden"dir denilmektedir.

¹¹⁰ K. Ah. 1, s. 73.

¹¹¹ "Kayseriyye kazâsına tâbi' dörder ve beşer yüz ve dahi ziyâde menâzili hâvî ma'mûr ve âbâdân kurânun ekser ahâlî ve re'âyâları Âstâne-i sa'âdetümde tüccâr ve taşçı ve nakkâş amelesi ve kalfası olup her biri birer mahhalle müntesib olduklarına binâen karyelerinin muharrir kalemiyle tahrîr olunmuş asıl hânelerinden birer mikdârı maktû' kayd ve hisse-i tekâlîf mutâlebe olunmamak üzere evâmîr-i aliyye isdâr ve ba'zıları dahi karyelerinin harâb olmasını ve ismi nâ-ma'lûm cîsr ta'mîrine me'mûriyyetlerini veyahud karyelerinin âhar kazâyâ naklini îrâd vesâir bahâne ile hânelerün tenzîl itdürüp sefer vukû'unda evâmîr-i aliyyemle matlûb olan imdâd-ı seferiyye ve mekârî davarları ve zahîreden ve vüzerâ ve mîrmîrân vesâir askerî tâifesiñün mürûr u ubûr mesârifinden cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le ber müceb-i defter hisselerine isâbet iden tekâlîflerini edâ eylemedüklerinden anların hisseleri sâirlerine tahmîl olunarak fukarâ-yı ahâlî ve re'âyânın tâkatleri kalmayup perâkende ve perişân olmalarına ve tekâlîf-i mühimme-i seferiyyenün ta'tiline bâ'is" olduğu belirtilmektedir. K. Ah. 2, s. 176.

hane esasına göre belirlenen bu meblağın aynıyla tevzi edilmesi halinde zaten var olan göç eğiliminin artacağını ileri sürerek önceki yıllarda olduğu gibi 500 Kuruş ödemelerinin yeterli sayılmasını talep etmektedir.¹¹²

Göçe yol açan bir etken olarak tekalif meselesinin ikinci boyutu imdad-ı seferiyye ve hazariyyenin kapsam ve miktarının belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda reaya tarafından dile getirilen, tekalif tevzi organizasyonunu denetleyenler tarafından kanunun öngördüğü miktara ilaveler yapıldığı yönündeki şikâyetler aslında tekalif-i şakka kapsamında değerlendirilebilir. Eğin voyvodası hakkında reaya tarafından dile getirilen şikâyetlere bakıldığında voyvodanın zahire-baha, devr, selamiyye, kaftan-baha ve mübaşiriyye vs. adlar altında reayadan tahsilat yaptığı görülmektedir.¹¹³ Eğin voyvodasının bu uygulamasının kanun dışı olduğu vurgulanmaktadır.¹¹⁴ Voyvoda ve mütesellimlerin Eğin'dekine benzer şekilde Arapkir kazasından da kudumiyye, zahire-baha, kaftan-baha, nal-baha, mefruşat akçesi adı altında tekalif-i şakka topladıkları görülmektedir.¹¹⁵

Bu tür tekalifin kanun dışı olduğu devlet tarafından defalarca bildirilmiş olsa da kanunî tekalifin yanında reayadan bu adlar altında yapılan tahsilatın devam edegeldiği anlaşılmaktadır. Mesela Eğin'den voyvodanın 2000 Kuruş -bu meblağ Arapkir kazasının 1500 Kuruşluk imdad-ı seferiyye hissesinden bile fazladır- selamiyye akçesi toplamaya çalıştığı görülmektedir. Voyvoda bu talebini bazı Eğinli zimmi reayayı da yanına alarak gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Ayrıca aynı voyvoda kendisiyle aynı görüşteki reaya ile birlikte Eğin naibinin huzurunda selamiyye akçesi hisselerini ödememekte direnen Gemurgab ve Apçağa köyleri ahalilerinden davacı da olmuştur. Köylüler makkemede bu tür vergilerin kanunsuz olduğunu bildiren üç adet emir ibraz etmişlerdir.¹¹⁶ Ayrıca Eğin'de ahaliden tekalif-i şakka talebinde bulunanlar arasında ayan da yer almaktadır.¹¹⁷

¹¹² S. Ah. 2, s. 362 ve S. Ah. 2, s. 403.

¹¹³ S. Ah. 1, s. 28.

¹¹⁴ S. Ah. 3, s. 122.

¹¹⁵ S. Ah. 3, s. 150. Burada ayrıca Sivas valilerine tayin olunan imdad-ı seferiyye miktarının 15000 Kuruş, bunun içinde Arapkir'in payının ise 1500 Kuruş olduğu belirtilmektedir.

¹¹⁶ S. Ah. 3, s. 204.

¹¹⁷ S. Ah. 3, s. 303.

Göç frekansı yüksek bölgelerde özellikle zimmi reaya tarafından dile getirilen bir başka şikâyet konusu da cizyedir. Ancak cizye de başlı başına değil, imdad-ı seferiyye uygulamalarında görüldüğü gibi, kanunun öngördüğünden fazla olarak talep edilen cizye miktarlarıyla gündeme getirilmektedir. Bu konudaki şikâyetler üç basamak şeklinde belirlenen cizye bareminin cizye tevzii sırasında cizyedarlar tarafından birer basamak yukarı doğru kaydırılmasına yoğunlaşmaktadır. Cizyedarların bundan başka cizyeden muaf olanları cizye kapsamına dahil ederek haksız kazançlarını azamileştirmeye çalıştıkları da ifade edilmektedir.

Eğîn'deki kanunî cizye baremi; a'lâ 10, evsat 5 ve ednâ 2.5 Kuruş olarak belirlenmiş olmasına rağmen cizye tahsildarı ednâdan evsat, evsattan a'lâ düzeyinde cizye aldığı gibi, cizye ödemesi gerekmeyen çocuklardan tahsilat yapmaktan da geri durmamıştır.¹¹⁸ Bu şikâyet sonucunda cizye tahsildarının fazladan topladığı bütün parayı hak sahiplerine iade etmesi yönünde emir çıkmıştır. Ne var ki çok geçmeden cizyedar, dile getirilen şikâyetin gerçeği yansıtmadığı, zimmilerin İstanbul'daki bazı eşirra zimmilerin tahriklerine kapılarak bu yönde talepte buldukları yönünde beyanda bulunmuştur. Burada ayrıca bu tür meselelere ilişkin herhangi bir davanın vukuu halinde, davanın cizye tahsili tamamlandıktan sonra Divan'da görülmesi gerektiğinin hatırlatıldığı ve zimmilerin şikâyetleri doğrultusunda yazılan önceki emrin geçersiz sayıldığı görülmektedir.¹¹⁹ Fakat Kayseri'ye bağlı Talas köyü zimmi reayası da cizye konusunda vuku bulan benzer uygulamalardan yakınmaktadır. Bu arada Kayseri'deki geçerli cizye miktarlarının Eğîn'e oranla yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Zimmilerin malî durumlarına göre a'lâdan 4, evsattan 2 ve ednâdan 1 adet zer-i mahub veya -altın tedarikindeki zorluklar gözetilerek- bunun parasal karşılığı olan 11, 5.5 ve 2.5 Kuruş bir rub cizye tahsil edilmesi gerektiği bildirilmektedir.¹²⁰ Talas'tan başka Kayseri kazasında yaşayan zimmiler de benzer şikâyetlerde bulunmuşlardır. Burada cizyedar cizye miktarlarını yükseltmenin yanı sıra istical akçesi adı altında zimmi reayadan kırkar ellişer Kuruş fazla tahsilat yapmıştır. Reayanın dilinden aktarılan şikâyetlerde bu tür uygulamaların göç konusunda itici bir etken olarak rol oynadığı anlaşılmaktadır.¹²¹

¹¹⁸ S. Ah. 1, s. 12.

¹¹⁹ S. Ah. 1, s. 24.

¹²⁰ K. Ah. 2, s. 3.

¹²¹ K. Ah. 2, s. 43. Özkaya, cizye vermek istemeyen bir kısım reayanın bazı çiftliklerde çoban ve ter oğlanı olarak çalışmayı tercih ettiklerini belirtmektedir. Bk. Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", (ayrı basım) *AÜDTCF TAD*, c. 14 (1983), s. 181.

İспенçe resmi ile ilgili olarak saptayabildiğimiz tek şikâyet Zaralı zimmi köylüler tarafından dile getirilmektedir. Bu verginin de kanunca öngörülen miktarın üzerinde toplanabildiği görülmektedir. Zaralı mültezim ve subaşların ispençe resmini reayadan ikişer üçer kat olarak tahsil ettiklerinden söz edilmektedir.¹²²

Tekalif meselesinde son olarak öşür konusuna da kısaca değinmekte yarar vardır. Eğin, Arapkir ve Sivas'ta kanunca öngörülen öşür miktarının beşte bir olduğu belirtilmektedir.¹²³ Ürgüp'te ise reyanın tarımsal üretiminden sekizde bir öşür alındığı ifade edilmektedir.¹²⁴ Buna rağmen bazı sipahi ve malikâne mutasarrıflarının reayadan kanunca aykırı olarak sekizde bir yerine beşte bir miktarında öşür talebinde bulunduğu görülmektedir. Aynı belgede Ürgüp'ün de dahil olduğu Karaman eyaletinde öşür miktarının -her halde beşte bire kıyasla- mahdut olduğuna da değinilmektedir. Kayseri ve Niğde gibi göç frekansı yüksek kazaların da bu eyalet dahilinde yer almasına rağmen bu bölgenin düşük öşür miktarıyla komşu kazalardan başlayarak doğu-batı istikametindeki genel göçlerin en azından belirli bir kısmını çekmiş olabileceği düşünülebilir.

C. Taşrada Güvenliği Zedeleyen Unsurlar

İstanbul'a göç veren bölgelerde göç bağlamında bir diğer itici etkenin eşkıya hareketleri olduğu söylenebilir. Bazen devlet görevlileri etrafında kolluk kuvveti olarak bazen de kendi başlarına hareket eden eşkıya grupları gerek köylülerin gerekse yolcuların can ve mal güvenliği açısından büyük bir tehdit oluşturmuştur. Bunlar köylülerin ve yolcuların mallarını yağmalamak, adam öldürmek ve yaralamak türünden eylemleriyle gündelik hayatın akışını sekteye uğratmışlardır. Devlet eşkıya ile mücadelede zaten çeşitli baskılar altında ezilen reayadan medet ummaktadır. Sözelimi Eğin reyası, kazalarında zuhur ve firar eden eşkıya grubunu tekrar kazaya gelirlerse yakalayıp ilgililere teslim etmek üzere 1146 yılında 10.000 Kuruş nezre bağlanmıştır. Bir süre Eğin civarından uzaklaşan aynı eşkıya grubu on yıl geçmeden Eğin'de tekrar ortaya çıkmıştır.¹²⁵ Eşkıya baskısına maruz kalan yalnızca Eğin değildir. Divriği

¹²² S. Ah. 1, s. 238.

¹²³ S. Ah. 1, s. 35; S. Ah. 2, s. 316 ve S. Ah. 1, s. 96.

¹²⁴ K. Ah. 2, s. 207.

¹²⁵ S. Ah. 1, s. 21.

kazasına bağı Kesme köyü ahalisinden olup 1140'larda eşkıyalığa başlayan bazı kişiler yüzünden köylülerin yarısının daha önce köylerini terk etmiş olduğu bildirilmekte ve güvenliğin yeniden sağlanamaması halinde kalanların da sonunda soluğu daha güvenli bölgelerde alacaklarından kaygı duyulmaktadır.¹²⁶

Eşkıyanın kimi yeniçeriler tarafından sevk ve idare edildiği örneklere de rastlanmaktadır. Yine Eğin'de ortaya çıkan diğeri bir eşkıya grubunu yönlendiren yeniçerilerin bu bölgede çeşitli yağmalama ve öldürme eylemleri gerçekleştirdikleri, kendilerini sefere çağırarak üzere gelen görevlinin emrine itaat etmedikleri görülmektedir. Devlet, eşkıya olarak nitelediği bu yeniçerilerin ve güvenliğı bozan diğeri unsurların 'tanzim-i bilad ve terfih-i hal-i ibad' siyasetinin önünde bir engel oluşturduğunu düşünmekte ancak bunlarla mücadelede zamanında ve yerinde müdahalede bulunamamaktadır. Devletin eşkıyayı dize getirmek için görevlendirdiği birlikler daha ilgili bölgeye varmadan kaçan eşkıya, onlar gidince tekrar ortaya çıkarak kaldıkları yerden icraatlarına devam etmektedir.¹²⁷

Bu yüzyılda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ve özellikle devletin erişim imkanlarının sınırlı olduğu yerlerde uzun süreler boyunca güvenliğı ortadan kaldıran eşkıyalık hareketinin toplumun çeşitli kesimlerinden nefer devşirebildiği görülmektedir. Bu kaynakların başında kapısız leventler gelmektedir. Sivas beylerbeyinin kapı halkından olup ihraç edilince 'kapısız kalan' otuz bir leventin akıllarına gelen ilk iş soygunculuk yapmak olmuştur.¹²⁸ Niğde'de ise köy ve kasaba ayanının her birinin etrafına topladığı eşkıya ile güvenliğin ortadan kalkmasına ve köylü ve yolcuların perişan olmalarına yol açtığı belirtilmektedir. Haşerat olarak nitelenen bu eşkıya

¹²⁶ S. Ah. 1, s. 22(M). Nitekim Kesme köylü bazı reayanın 1143 yılında veya daha önce Sivas, Tokat, İstanbul ve Edirne güzergâhına dağılıp göçtüklerini doğrulayan iki belge mevcuttur. Bk. İ. Ah. 1, s. 107 ve İ. Ah. 1, s. 110. Ayrıca Kesme'deki eşkıyanın Kaz Dağı'ndan gelerek köye yerleşmiş oldukları, daha önce takibata uğrayıp sürüldükleri ve bir müddet sonra intikam arzusuyla geri döndükleri ifade edilmektedir. 300-400 hane olduğu belirtilen köy nüfusunun çoğunluğu çareyi kaçmakta bulmuştur. Bk. S. Ah. 1, s. 24.

¹²⁷ S. Ah. 2, 34.

¹²⁸ S. Ah. 1, s. 204. Sivas Kurtbeli'nde Adilceviz beyinin varı-yoğu gaspedilince, olayın sorumluları aranmaya başlanmıştır. Soruşturma sonucunda, bu cürmü, Sivas beylerbeyinin ilişkilerini kestiği leventlerin işlemiş olabileceği, çünkü ihraç edildikleri zaman bunların alenen "Varrı Kurtbeli'nde adam soyarız" dedikleri bildirilmektedir.

gruplarının leventler, Kürtler ve Türkmenler'den oluştuğu, köylüler ve yolcuların huzur ve güvenliği için bu grupların etkisiz hale getirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹²⁹

İstanbul'a yoğun olarak göç veren bölgelerle ilgili diğer bir itici etken olarak konar göçerlere ve bu grupların şikâyet konusu olan uygulamalarına da değinmek gerekir. Devletin XVIII. yüzyılda göçebe aşiretleri yerleştirmeye çalıştığı ve bu iskan faaliyetinin gerçekleştirildiği bölgelerden birinin İç Anadolu olduğu bilinmektedir. Ne var ki göçebe grupların yerleşik hayata geçişleri pek kolay olmamış, bu grupların iskan sürecinde köylüler açısından önemli bir problem kaynağı haline geldikleri görülmüştür. Köylülerin bu süreçte karşılaştığı en önemli problem ekili ürünlerinin göçerlerin hayvanları tarafından tahrip edilmesidir. Göçerler böylece köy toplulukları açısından yalnızca maişet teminini zorlaştırarak mal güvenliğini değil, kimi zaman can güvenliğini de ortadan kaldıran önemli bir tehdit oluşturmuştur.

Rişvan Ekradı cemaatine mensup bazı aşiretlerin Divriği ve çevresinde yapıp ettiklerine bu çerçevede bakılabilir. Bunlar hayvanlarını köylülerin ekili arazilerine salarak ekinlerini telef etmekle kalmamış, köylülerin hayvanlarına bazen hırsızlık yoluyla bazen de zorla el koymuş, hatta bazı köylüleri de öldürmüşlerdir. Bu tür zorbalıklar karşısında bölgedeki pek çok köylü çareyi başka yerlere göçmekte bulmuştur.¹³⁰ Divriği'ye bağlı Kızılcaviran köylüleri de aynı konar göçerlerden benzer nedenlerle şikâyetçi olmuşlardır.¹³¹ Ayrıca konar göçerlerin de diğer mütegalibe odakları gibi salyane tevziine giriştikleri görülmektedir.¹³² Ayrıca Rişvan aşireti mensuplarının etki alanının Divriği ile sınırlı olmadığı, Zara'ya kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Karesi sancağı mutasarrıfı Erzurum seraskeri maiyetine giderken Zara'da konakladığında kıymetli eşya ve parası çalınmış, soruşturma sonucunda hırsızın Rişvan aşiretine mensup olduğu saptanmıştır.¹³³

Kayseri'de ise yüz elli yediye aşkın süvariden oluşan Lekvanik Ekradı aşireti mensuplarının yol kestikleri, adam öldürdükleri, yağmalama ve hırsızlık yaptıkları

¹²⁹ K. Ah. 1, s. 280.

¹³⁰ S. Ah. 2, s. 176.

¹³¹ S. Ah. 2, s. 321.

¹³² S. Ah. 2, s. 394.

¹³³ S. Ah. 2, s. 330.

belirtilmektedir. Bu grupların etkisizleştirilmemesi halinde özellikle Harmancık ve Köstere nahiyeleri köylülerinin göçmek zorunda kalacakları ifade edilmektedir.¹³⁴ Ne var ki söz konusu eşkiyanın takibi ile görevlendirilen Karaman valisinin seferde bulunmasından dolayı etkisizleştirme işleminin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.¹³⁵

D. İran Savaşlarının Etkisi

Atik Şikâyet ve İstanbul Ahkâm Defterleri'nde göçe yol açan bir etken olarak İran savaşlarının vurgulandığı sadece üç belge bulunmaktadır. Bunların ikisi Eğin'le, biri de Sivas'la ilgili olup sırasıyla 1727, 1735 ve 1746 tarihlerini taşımaktadır. Eğin'e bağlı Geruşla köyünün zimmi reayası, yirmi sekiz haneli köylerinin doğu istikametinde sefere çıkan ordunun güzergâhında olduğunu, daha önce İstanbul'a göçmüş olan köylülerinin geri iskan edilmemesi halinde tekalif ödeyemez hale geleceklerini ifade etmektedirler.¹³⁶

Yine Eğin'de bulunan üç haneli Şirzi köyünün zimmi reayası da köylülerinin çoğunun birkaç yıl içinde İstanbul'a göçtüğünü, onların tekalif hisselerini de kendileri ödemek zorunda kaldıkları için İran seferlerinin başlamasından itibaren tekalif ödemelerini borçlanarak yaptıklarını bildirmiş ve İstanbul'da bulunan köylülerinden de tekalif alınmasını istemişlerdir.¹³⁷ Eğin'den başka Sivas'ta da bu savaşların göçe yol açan bir etken olarak vurgulandığı görülmektedir. 1746'dan birkaç yıl önce Sivas'ın Ganem köyünden İstanbul'a gidip yerleşen bazı zimmiler göçlerine gerekçe olarak sefer dönemlerinde artan tekalif miktarlarını ileri sürmüşlerdir.¹³⁸

Sivas ve Karaman Ahkâm Defterleri'nde de yukarıda sıralanan örneklere benzeyen değerlendirmelere rastlanabilmektedir. Sözelimi yine Eğin'e bağlı Hozekrek köyünün tıpkı Geruşla gibi ordu güzergâhı üzerinde bulunmasının da reaya açısından sefer dönemlerinde itici bir etken oluşturduğuna değinilmektedir. Ahalisinin çoğunluğunu göç dolayısıyla kaybeden Hozekrek'in arazilerinin uzun süre boş kaldığı

¹³⁴ K. Ah. 2, s. 67.

¹³⁵ K. Ah. 2, s. 97.

¹³⁶ Atk. Ş. 111, s. 311.

¹³⁷ Atk. Ş. 149, s. 190.

¹³⁸ İ. Ah. 2, s. 169.

anlaşılmaktadır.¹³⁹ Sefer şartlarının reaya üzerindeki olumsuz etkisinin bir diğer boyutunu da Niğde örneğinde gözlemlemek mümkündür. Orduya katılacak serdengeçtilerin tahririyle görevli olan Niğdeli şahsın, bazı köylerden, kendisi için tayin olunan zahire-baha miktarını aşacak şekilde tahsilat yaptığı görülmektedir.¹⁴⁰

Burada üzerinde durduğumuz örneklerin İran savaşlarının taşra kökenli göç olgusuna etkisini yeterince yansıtmadığı düşünülebilir. Önceki bölümlerde XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan göçlerin yüzyılın ilk yarısında yoğunlaştığına (% 67.4) ve Divriği, Eğin, Kayseri, Niğde ve Sivas gibi göç frekansı yüksek bölgelerden yapılan göçlerin tamamının 1760 yılından önce gerçekleştiğine değinmiştik. Bu veriler dikkate alındığında göç konusunda İran seferlerinin de özellikle yoğun göç veren bölgeler açısından en azından yukarıda sıralanan nedenler kadar belirleyici olduğu düşünülebilir.

E. Yangınlar ve Doğal Afetler

Buraya kadar sıralanan etkenlerin yanında az da olsa yangın ve doğal afetlerin göç nedeni olarak gösterildiği örneklere de rastlanmaktadır. Mesela yüzyıl içinde Şile'de çıkan iki yangından dolayı pek çok kişi memleketini terk edip göçmek zorunda kalmıştır. Sözelimi 1728'den önce Şile kasabasında çıkan yangın dolayısıyla çok sayıda reaya Galata civarına yerleşmiştir.¹⁴¹ Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini öğrendiğimiz diğer yangın ise yine Şile'ye bağlı Yeniköy'de çıkmış, reayanın Kocaeli civarına göçmesine yol açmıştır.¹⁴² Öte yandan Molova'da 300-400 kişinin ölümüyle sonuçlanan taundan canlarını kurtaran 20-30 civarında reaya İstanbul ve İzmir'e gelip yerleşmiştir.¹⁴³ Ayrıca herhangi bir bölgede ortaya çıkan yangın ve taun gibi doğal afetlerin, potansiyel göç eğilimini tetikleyerek toplu göçlere yol açtığı da söylenebilir.¹⁴⁴

¹³⁹ S. Ah. 3, s. 362.

¹⁴⁰ K. Ah. 2, s. 106.

¹⁴¹ Atk. Ş. 119, s. 36.

¹⁴² İ. Ah. 14, s. 64.

¹⁴³ Atk. Ş. 89, s. 373.

¹⁴⁴ Atk. Ş. 119, s. 36; İ. Ah. 14, s. 64 ve Atk. Ş. 89, s. 373.

F. Nüfus Baskısı

Buraya kadar birer göç nedeni olarak sıraladığımız; taşra teşkilatında yer alan görevlilerin suistimali, ağır tekalif oranları, taşrada güvenliği zedeleyen unsurların varlığı, İran savaşları, yangınlar ve doğal afetler gibi olgular tarihsel kaynakların konuyla ilgili değerlendirmelerini yansıtmakta ve farklı yoğunlukta olmak üzere çeşitli vesilelerle vurgulanmaktadır. Ağırlıklarını saptamak henüz güç olsa da bu sayılan etkenlerin her birinin şu veya bu ölçüde XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan göçler açısından belirleyici olduğu söylenebilir. Öte yandan elimizde göç veren bölgelerdeki nüfus baskısının da göçe yol açan önemli bir etken olarak işlev gördüğünü düşündüren ipuçları da bulunmaktadır. Hakkında yeterli veri temin edemediğimiz Divriği ve Sivas'a bağlı köyler hariç, XVIII. yüzyılda İstanbul'a göç verdiklerini tespit ettiğimiz diğer kazalara bağlı köylerin büyük çoğunluğunun XIX. yüzyılın başlarında bölgelerinin en büyük köyleri arasında yer aldıkları görülmektedir. XVIII. yüzyıldaki nüfus miktarlarını bilemediğimiz bu köyler arasında Kesme, Pingan (Divriği); Zara (Sivas), İliç (Eğin), Fertek ve Misli (Niğde) gibi sonraki yüzyılın başlarında nahiye haline gelenler de bulunmaktadır. Bu örnekler dikkate alındığında İstanbul'a yapılan Anadolu kökenli göçlerin % 71.9'unu temsil eden bu bölgenin XVIII. yüzyılda ciddi bir nüfus baskısıyla karşılaştığı ve bu durumun göçler açısından belirleyici olduğu ileri sürülebilir.

IV. GÖÇMEN KİTLESİNİN PROFİLİ

Bu bölümde XVIII. yüzyılda İstanbul'a yönelik nüfus hareketine katılan göçmenlerin sayısı, medeni durumları, dinî mensubiyetleri ve memleketlerindeki meslek ve faaliyet alanları üzerinde durulacaktır.

A. Göçmen Sayısı

Öncelikle araştırmada kullanılan Ahkâm ve Atik Şikâyet belgelerinin göçmen sayısına ilişkin yeterli veri içermediği belirtilmelidir. Mevcut belgeler, aynı bölgeye ilişkin mükerrerler çıkarıldıktan sonra (137-17=120), sayısal veri içermek bakımından üç gruba ayrılabilir:

a) Kesin sayısal veri içerenler (41 adet): Bu gruptaki veriler toplandığında 540 adedine ulaşılmaktadır.

b) Yuvarlak sayısal veri içerenler: 2 belgede sırasıyla 20-30 ve 30-40 civarında göçmenden söz edilmektedir.

c) Herhangi bir sayısal veri içermeyenler: 77 belgede “bazı” (74 adet) reayanın veya ilgili bölgenin “ekser” (3 adet) reayasının göçleri ele alınmaktadır.

Kesin sayısal veri içeren a kategorisi belgelerindeki rakamlar 1'den 200'e kadar uzanan bir çeşitlilik göstermektedir. Bu tür belgelerde yer alan; 38, 70, 200 gibi rakamlar, toplu göçlerden çok, aynı bölgeden zaman içinde peyderpey vuku bulmuş göçlerin toplamı olarak anlaşılmalıdır.

Toplam içinde çoğunluğu oluşturan c kategorisi belgelerindeki “bazı” ve “ekser” ifadeleri nasıl yorumlanmalıdır? Mükerrer belgeler karşılaştırıldığında bu konuda bazı ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Sözgelimi, Eğin kazasına bağlı bir köyden İstanbul'a yerleşenlerle ilgili olarak 1720 yılında çıkarılmış iki kararın ilkinde “bazı” reaya ifadesi yer alırken; ikincisinde, belgeye isimleriyle kaydedilen söz konusu şahısların yedi kişi oldukları anlaşılmaktadır.¹⁴⁵ Aynı şekilde, yine Eğin kazasına bağlı dört köyün “bazı”

¹⁴⁵ Atk. Ş. 85, s. 403 ve Atk. Ş. 87, s. 4.

reayasının İstanbul'a yerleştiği şikâyetini içeren bir belgede, bu köylerden birinin İstanbul'da 28 reayası bulunduğu bildirilmektedir.¹⁴⁶ “Bazı” ifadesi, en azından kimi örnekler için bunlardan daha büyük sayılar da ima edebilmektedir. Sözelimi, Divriği sancağının bütün zaim ve sipahilerinin, İstanbul'a göçen “bazı” reayalarının geri iskan edilmesine yönelik talepleri bunlar arasındadır.¹⁴⁷ Öte yandan, çıkan yangın dolayısıyla Şile kasabasının “ekser” reayasının İstanbul'a göçtüğünün belirtildiği belge¹⁴⁸, “ekser” ifadesinin sayısal boyutunu yansıtabilecek niteliktedir. Bu örnekler dikkate alındığında c kategorisinin de, diğer iki kategoriye benzer bir sayısal içeriğe sahip olabileceği varsayılabilir.

Bu durumda a kategorisinin toplamını ifade eden 540'a, b kategorisindeki yuvarlak rakamların ortalaması olarak 60'ı eklediğimizde 43 belge için 600 rakamına ulaşılmaktadır. Yukarıdaki değerlendirmelerden hareketle, sayısal veri içermeyen belgelerin de diğerlerine benzer bir sayısal içeriğe sahip olabileceği varsayıldığında, kaba bir tahminle 1800 rakamı elde edilmektedir. Dolayısıyla XVIII. yüzyıl boyunca elimizdeki kayıtlara yansıyan göçmen sayısının 1800-2000 civarında olduğu söylenebilir. Ancak bu rakamın içinde evli olanların da bulunduğu göçmen kitlesinin aile üyeleriyle birlikte tamamını temsil etmediği unutulmamalıdır. Göçmenlerin medeni durumlarıyla ilgili yeterli veri bulunmadığından bu konuda herhangi bir tahminde bulunmak mümkün görünmemektedir.

Ayrıca yukarıda telaffuz edilen rakamın XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a cereyan eden göçlerin tamamını yansıtmadığı da bilinmelidir. Yüzyıl içinde hem İstanbul ve dolayısıyla merkezî otoriteden hem de özellikle Anadolu'nun göç veren bölgelerinden yansıyan şikâyetler dikkate alındığında, en azından bundan daha hacimli ve kitlesel bir nüfus hareketinin vuku bulmuş olması gerektiği düşünülebilir. Bu tür kitlesel göçler devlet tarafından özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında örneklerine bolca rastladığımız tahliye uygulamalarıyla denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Divan kararlarına konu olan göçlerse, bütün göçler içinde yalnızca şu veya bu yolla kanunî takibat sürecine girenlerle sınırlı olup, geri iskan kanunu çerçevesinde çözümlenmeye

¹⁴⁶ Atk. Ş. 65, s. 253.

¹⁴⁷ Atk. Ş. 69, s. 76.

¹⁴⁸ Atk. Ş. 119, s. 36.

çalışılan tekil vakaları yansıtmaktadır. Dolayısıyla burada yalnızca, XVIII. yüzyılda cereyan eden göç olgusunun devletin bakış açısından yansıtılmış küçük ölçekli bir fotoğrafiyla karşı karşıya olduğumuzu unutmamalıyız. Göçlerin hacmi gibi, aynı fotoğrafta yer alan, göç veren bölgeler ve göç nedenleri ile ilgili verilerin de kesitsel nitelikte olduğu düşünülebilir.

B. Göçmenlerin Medeni Durumu

Bu konuda bilgi içeren belge sayısı çok azdır; dolayısıyla XVIII. yüzyılda gerçekleşen göçlere katılan göçmen nüfusun medenî durumuna ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır.

Özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne gibi şehirlere yönelen göçlerin yasaklanmasına ilişkin fermanlarda vurgulanan ‘ev göçü’ deyimini, bir ailenin bütün üyeleriyle birlikte katıldığı göçleri nitelemektedir. Kullandığımız belgeler içinde bu niteliği açıkça vurgulanan göç vakası çok azdır. Bunlarda köylülerin aile üyeleriyle birlikte “evlerini kaldırıp” İstanbul’a yerleştikleri belirtilmektedir.¹⁴⁹ Yine ev göçü kapsamında değerlendirilebilecek bazı belgelerde ise eşlerinden söz edilmeyen babaların çocuklarıyla birlikte göçtükleri görülmektedir.¹⁵⁰ Bunlardan başka bazı köylülerin eş ve çocuklarını memleketlerinde bırakıp İstanbul’a yerleştikleri belirtilmektedir. İlk bakışta bunların, mevsimlik iş imkanlarını değerlendirmek amacıyla İstanbul’a gelmiş olabilecekleri izlenimi uyanmaktadır. Ancak resmi bakış açısına göre, bunların asıl amacı, fırsat bulur bulmaz ailelerini yanlarına alarak İstanbul’a yerleşmektir. Bu nedenle, bunların İstanbul’a gelirken ailelerini yanlarında getirmemeleri göçü kolaylaştırmaya yönelik bir manevra olarak değerlendirilmektedir.¹⁵¹ Bu durumu destekleyen örneklere rağmen, göçlerin en azından bir kısmının arada geçen sürenin uzunluğu ve medenî durum ne olursa olsun kalıcı bir nitelik taşımadığı düşünülebilir. Sözgelimi Eğinli bir zimminin yirmi yıl İstanbul’da kaldıktan sonra tekrar köyüne yerleştiği anlaşılmaktadır.¹⁵²

¹⁴⁹ Bk. İ. Ah. 1, s. 291; Atk. Ş. 111, s. 311; Atk. Ş. 149, s. 190; İ. Ah. 1, s. 291; İ. Ah. 2, s. 278 ve İ. Ah. 3, s. 213.

¹⁵⁰ Atk. Ş. 84, s. 79; İ. Ah. 4, s. 327.

¹⁵¹ Atk. Ş. 88, s. 364.

¹⁵² S. Ah. 2, s. 412.

Öte yandan göçmenlerin bekar olduklarının açıkça belirtildiği örnekler de çok azdır. Bu tür belgelerde bekar göçmenlerin İstanbul'da kimi merkezlerde veya çiftliklerde yerleşip evlendikleri görülmektedir.¹⁵³ Bu bağlamda evliliğin bekar göçmenler açısından, başta şehir merkezleri olmak üzere, yerleşmeyi kolaylaştırıcı ve geri iskan girişimlerinden kurtulmayı sağlayıcı bir işlev görmüş olabileceği düşünülebilir.

Örneklerden de açıkça anlaşıldığı gibi, elimizde göçmenlerin medeni durumuna ilişkin genellemelere varmayı sağlayabilecek yeterli veri bulunmamaktadır. Çoğunluk bekarlardan mı, yoksa evlilerden mi oluşmaktadır? Her iki ihtimali de geçerli kılabilecek varsayımlar ileri sürülebilir. Her şeyden önce kanunnamelerin göç konusunda toprağı olmayan bekarlara tanıdığı ayrıcalık dikkate alındığında çoğunluğun bekarlardan oluştuğu düşünülebilir. Bunun yanında göç olgusunun içerdiği mesafe, güvenlik ve ikamet vb. risk unsurları da aynı kitleyi ön plana çıkarmaktadır. Bu varsayım, hem Rumeli hem de Anadolu köylerindeki tarımsal ekonominin sınırlı istihdam imkanları ve gizli işsizlik olgusuyla da desteklenebilir. Daha önce söz edilen göçün seçiciliği kavramı da bir bölgenin göçü teşvik eden verili şartlarında uyum becerilerinin fazlalığı ve yeni fırsatlara açıklık bakımından diğerlerine oranla genç nüfusun harekete geçme ihtimalinin daha yüksek olduğunu vurgulamaktadır.

Öte yandan göçler ve doğurduğu problemlere ilişkin resmi belgelere yansıyan şikâyetler dikkate alınırca, göçlerin çoğunluğunun ev göçü niteliğinde olduğu varsayılabilir. Bir yandan doğrudan devletin diğer yandan zaim, sipahi, malikâne sahibi, vakıf mütevellisi gibi devlet görevlisi ve işletmecilerin hep birlikte göç dolayısıyla gelirlerinde meydana gelen düşüştü yakınmalarına bakılırsa, söz konusu göçmenlerin çoğunluğunun toprak sahibi ve vergi mükellefi ailelerden oluştuğu düşünülebilir.

C. Göçmenlerin Dinî Mensubiyeti

Sayı ve medeni duruma ilişkin bilgi eksikliği dinî mensubiyet konusunda da geçerlidir. Bununla birlikte, yukarıda değindiğimiz göçmen sayısı içeren belgelerde aynı

¹⁵³ Niğde'ye bağlı Ortaköylü bekar reayanın İstanbul'da ve sair yerlerde evlenerek köyün harap olmasına yol açtıklarından şikâyet edilmektedir. Bk. Atk. Ş. 117, s. 423. Ayrıca bk., İ. Ah. 1, s. 203; İ. Ah. 11, s. 105.

zamanda bunların dinî mensubiyetleri de belirtilmektedir. Ancak genel ayırım zimmi veya müslüman biçimindedir. Bu nedenle Osmanlı döneminde zimmi kimlik ve statüsüyle tanımlanan Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusun XVIII. yüzyıldaki göçlere katılım oranları hakkında kesin verilere ulaşmak kolay görünmemektedir. Yararlandıklarımız içinde sadece bir belgede göçmenlerin Ermeni olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁴

Göçmen sayısı başlığı altında yaptığımız üçlü içerik tasnifi, dinî mensubiyete ilişkin olanlarla da örtüşmektedir. Buna göre, sayısal veri içeren a kategorisine ait 41 belgenin 34'ünde 498 zimminin; 5'inde 17 müslümanın; 1'inde 3 zimmi ve müslümanın (birlikte); 1'inde ise dinî mensubiyeti belirtilmeyen 22 reayanın göçleri konu edilmektedir. B kategorisindeki iki adet belgenin 1'inde 20-30 civarında zimminin göçtüğü belirtilirken, diğerinde dinî mensubiyete yer verilmemiştir.

C kategorisinde ise sayı konusunda olduğu gibi, dinî mensubiyete ilişkin bilgilerin de çoğunlukla ihmal edildiği görülmektedir. Göçmen miktarının 'bazı' ifadesiyle geçiştirildiği 74 belgenin 23'ünde zimmilerin; 4'ünde müslümanların; 6'sında zimmi ve müslümanların (birlikte) göçleri ele alınmaktadır. 41 belgede ise dinî mensubiyete hiç değinilmemiştir. Göçmen miktarının 'ekser' ifadesiyle belirtildiği 3 belgenin 1'inde zimmilerin; 1'inde zimmi ve müslümanların (birlikte) göçleri üzerinde durulurken, diğerinde dinî mensubiyete yer verilmemiştir.

Bu veriler dikkate alındığında 1800-2000 civarındaki toplam göçmen sayısının en azından % 80-90'ının zimmilerden oluşmuş olabileceği tahmin edilebilir. Aynı şekilde göç frekansı yüksek kazalar içinde Sivas, Eğin ve Niğde'den İstanbul'a göçenler arasında da çoğunluğu gayrimüslimlerin oluşturduğu görülmektedir. Bunlar arasında Divriği kökenli göçlerde her iki dini grubun göçe katılma eğiliminin birbirine çok yakın bir düzeyde seyrettiği anlaşılmaktadır. Müslüman göçmenlerin çoğunluğu oluşturduğu Kayseri ise bu bakımdan göç veren diğer kazalardan ayrılmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Niğde'nin dışındaki diğer kazalarda Ermeni nüfusun Rum nüfusa oranla hayli fazla olduğu bilinmektedir. Niğde'nin nüfus bileşimi ise bunun tam tersidir. Buna rağmen Rumlar'ın sadece Niğde kökenlilere değil, Divriği dışındaki diğer kazalardan

¹⁵⁴ Atk. Ş. 150, s. 180.

İstanbul'a yapılan göçlere de en az Ermeniler kadar katıldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla araştırmada kullandığımız belgelerin dinî mensubiyet belirtme konusundaki kapalılığına ve göç frekansı yüksek kazaların çoğunun gayrimüslim nüfus itibariyle Ermeni ağırlıklı olmasına rağmen, toplam göçler içinde Rumlar'ın önemli bir yekun oluşturduğu düşünülebilir. Bu durum Rumlar'ın İstanbul'un gayrimüslim nüfusu içindeki paylarının büyüklüğü ile de örtüşmektedir. XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul'da 80.000 Ermeni'ye karşılık 200.000 Rum'un yaşadığı tahmin edilmektedir.¹⁵⁵

Taşrada göçe yol açan veya bu yöndeki eğilimi besleyen nedenlerin hem müslüman hem de gayrimüslim nüfus açısından büyük bir farklılık arz etmediği anlaşılmaktadır. Daha önce üzerinde durduğumuz taşra teşkilatında yer alan görevlilerin suistimali, ağır tekalif oranları, taşrada güvenliği zedeleyen unsurların varlığı, İran savaşları, yangınlar ve doğal afetler, nüfus baskısı gibi olguların dinî mensubiyet farkı gözetmeksizin etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan gayrimüslim reayanın kendilerine uygulanan ayrımcılıklardan şikâyetçi oldukları bazı örneklerle de rastlanmaktadır. Sözgelimi Eğin kazasına bağlı Geruşla köyü müslümanlarının bağ oşürlerini zimmi köylüleri üzerine yıkmaya çalıştıkları, bu haksız tutumlarının zimmi reayayı göçe zorladığı köyün sipahisi tarafından dile getirilmektedir.¹⁵⁶ Zara'da mültezim ve subaşların zimmi reayadan ikişer üçer kat ispençe tahsil ettikleri görülmektedir.¹⁵⁷ Yine Sivas kazasına bağlı Berkenek köyü zimmileri ise aynı köye mensup bazı zimmilerin kanunsuz uygulamaları ve zorbalıkları yüzünden köy halkının perakende ve perişan olduğunu dile getirmektedir.¹⁵⁸

Öte yandan gerek zimmi köylülerin müslüman hemşerilerinin haksız tutumlarından yakındığı Geruşla'da gerekse Eğin'in Apçağa, Vank, Gemurgab gibi diğer köylerinde gayrimüslim nüfusun müslümanlardan fazla olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Bu dönemde Apçağa nüfusunun 2 müslüman ve 217 gayrimüslimden oluştuğu bilinmektedir.¹⁵⁹ Yine zimmi reayası vovodanın zorbalıklarından yakınan

¹⁵⁵ McGowan, "Ayanlar Çağı", s. 776.

¹⁵⁶ S. Ah. 2, s. 377.

¹⁵⁷ S. Ah. 2, s. 377.

¹⁵⁸ S. Ah. 3, s. 98.

¹⁵⁹ S. Ah. 3, s. 51.

Vank köyünde de sadece 2 müslüman hane bulunmaktadır.¹⁶⁰ Gemurgab ve Geruşla'daki nüfus oranlarına ise bir önceki bölümde değinmiştik. Bu örnekler dikkate alındığında en azından yoğun göç veren bölgeler itibariyle gayrimüslim göçmen sayısındaki fazlalığın bu grubun göç veren bölgedeki yoğunluğuyla ilişkilendirilmesi daha uygun görünmektedir.

Bununla birlikte yukarıdakine benzer şikâyetlerin Kayseri'ye bağlı bazı köylerin zimmi reayası tarafından da dile getirildiği örneklerle rastlanabilmektedir. İki farklı belgede göçe yol açan bir etken olarak müslüman reyanın tekalif hisselerini vermeyerek bunları zimmi hemşerilerine yüklemeye çalıştıklarından söz edilmektedir.¹⁶¹ Benzer bir şikâyete Ürgüp'te de rastlanmaktadır.¹⁶²

D. Göçmenlerin Meslekleri

İstanbul'a göçenler arasında az sayıda olsa da memleketlerinde tarım dışı faaliyet alanlarında çalışanlara rastlanabilmektedir. Bu konuda en iyi bilinen örnek Kayseri'dir. Kayseri'den İstanbul'a göçen bazı köylülerin asıl mesleklerinin dülgerlik, kerestecilik ve sıvacılık olduğu bilinmektedir.¹⁶³ Kayseri naibinin İstanbul'daki Kayserili reyanın tüccar, taşçı, nakkaş amelesi ve kalfası oldukları yönündeki ifadesi de bunu doğrulamaktadır.¹⁶⁴ İnşaatçılık kapsamındaki bu tür mesleklere mensup Kayserili Rum ve Türk ustaların mesleklerini icra etmek üzere İstanbul'dan başka özellikle İzmir'i tercih ettikleri ve bu eğilimin XIX. yüzyılda da sürdüğü anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Ayrıca bu tür mesleklere sahip olan Kayseri kökenli göçmenler büyük şehirlerin bu tür işlere daha yüksek ücretler sunduğunun da farkındadır. Sözelimi taşçılık, neccarlık, hamamcılık ve sıvacılık gibi işlerle uğraşan Darsiyak köyü reayası bu beklentilerle mesleklerini icra etmek üzere İstanbul, Edirne, Tokat, İzmir ve Ankara gibi şehirlere yerleşmişlerdir.¹⁶⁶

¹⁶⁰ S. Ah. 3, s. 122.

¹⁶¹ K. Ah. 1, s. 12; K. Ah. 1, s. 225.

¹⁶² K. Ah. 1, s. 273.

¹⁶³ İ. Ah. 2, s. 138.

¹⁶⁴ K. Ah. 2, s. 176.

¹⁶⁵ *Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı: 1831*, s. 71-75.

¹⁶⁶ İ. Ah. 1, s. 129.

İstanbul'a yerleşen Eğinliler arasında sarraflık mesleğinin yaygın olduğu görülmektedir. Muhtemelen memleketlerinde de aynı işle uğraşan bazı Eğinli göçmenlerin de İstanbul piyasasının imkanlarından yararlanma beklentisi taşıdıkları anlaşılmaktadır. Kayserili ve Eğinli göçmenlerin durumu dikkate alındığında İstanbul'a yapılan göçlerin tamamını sadece yoksulluk ve çaresizlik gibi muğlak ve görelî ifadelerle açıklamaya çalışmak uygun görünmemektedir.

Bu örneklerin dışında göçmenlerin çoğunluğunu tarımsal emeğin oluşturduğu söylenebilir. Ne yazık ki bu genel varsayımın içeriğini belirlemek, göçmen köylülerin çift-hane sistemi içindeki görelî konumlarını tespit etmek elimizdeki verilerle mümkün görünmemektedir.

V. GÖÇ ALAN BÖLGELER

Bu bölümde öncelikle İstanbul'a yönelik taşra göçlerinin izlediği güzergâh ve kademeli göç eğilimi belirlenmeye çalışılacaktır. Daha sonra İstanbul'un göç alan bölgeleri ile büyük İstanbul'un kendi içindeki nüfus hareketi ele alınacaktır. Son olarak İstanbul'un göçmenlere sunduğu istihdam seçenekleri ile marjinal nüfusa yönelik tahliye girişimleri üzerinde durulacaktır.

A. Göç Güzergâhı ve Kademeli Göçler

Göç veren bölge ile göçün son durağı olan İstanbul arasında göçmenlerin çeşitli bölgelere, bu arada özellikle İstanbul'un doğu ve batı çevresindeki kaza, kasaba, köy ve askerî çiftliklere yerleştikleri anlaşılmaktadır. Rumeli kökenli göçler nasıl doğuya yönelikse, Anadolu kökenli olanların da genellikle batıya yönelik bir seyir izlediği söylenebilir.

Araştırmada kullandığımız malzeme, bu yönde bir niyet gözetilerek düzenlenmedikleri için, göç veren ve alan bölgeleri saptamak açısından genellikle homojen bir kalıp seğilemekten uzaktır. Reyanın terk ettiği *vatan-ı aslîsi* ile yeni yerleşim biriminin köy, kasaba, kaza adlarının eksiksiz biçimde belirtildiği belge sayısı fazla değildir. Buna karşılık, reyanın vatan-ı aslîsi ile ilgili bilgiler, yeni yerleşim birimi ile ilgili olanlara kıyasla daha tam gözükmetedir. Göçmenlerin “defterli reaya” oldukları dikkate alınırca bu durum doğaldır. Göç serüveninin varış noktasıyla ilgili bilgi eksikliğinin, henüz oluş halindeki sürecin kendisinden kaynaklanmakta olduğu söylenebilir. Sipahi veya ilgili görevlilerin, nereye giderse gitsin, aradan ne kadar zaman geçerse geçsin, firarî reyanın izini sürebildiklerine, kendi imkanlarıyla geri iskana çalıştıklarına bakılırsa, onların akıbetleriyle ilgili en kesin bilgiye de yine bunların sahip olabilecekleri düşünülebilir.

Firarî reyanın hangi kasaba, şehir merkezi, köy veya çiftliğe yerleştiğinin açıkça belirtildiği vakaların dışında belgelerin çoğunda, onların “...dan kalkup varup taht-ı kazalarınızda (genellikle sadece kazanın adı zikredilmektedir) bazı kasabat ve kura ve çiftliklerde sakin” oldukları şeklindeki kalıp ifadeye yer verilmektedir. Bu tür belgelerde, adları belirtilen ve çoğunlukla şehir merkezlerinden oluşan ana koordinat

noktalarının etrafında serpilerek ve adları belirtilmeyen bir güzergâh kalıbıyla karşılaşılmaktadır. Bu nedenle göçmen kitlesinin çoğunluğunun şehir merkezlerinde mi, yoksa köy ve çiftlik gibi tarımsal bölgelerde mi yerleştiklerini kesin olarak saptamak mümkün görünmemektedir. Bu durumda sadece göçmenlerin bir kısmının şehir merkezlerinde, diğer bir kısmının da köy veya çiftliklerde yerleştikleri söylenebilir. Göçün bir tarım biriminden diğerine, başka bir deyişle, köyden köye yapıldığının açıkça belirtildiği tek örneğe rastlanabilmektedir. Burada Edirne'nin Kavaklı köyünden Çatalca kazasının iki köyüne göçen köylülerden söz edilmektedir.¹⁶⁷ İstanbul'un istihdam kapasitesi ve dönemin sosyo-ekonomik şartları dikkate alındığında, belgelerde açıkça belirtilmiş olmasa da bu göçlerin çoğunun tarımdan tarıma göç niteliğinde olduğunu düşünmek yanıltıcı olmayacaktır.

Anadolu'dan İstanbul'a yönelen göçlerde İstanbul'a girişlerin doğu istikametindeki ilk kontrol noktalarından olan İzmit'in bir kademe merkezi işlevi gördüğü ve İstanbul'a ulaşmayı başaramayan göçmenlerin ikinci bir fırsatı kollayarak bir süre burada ikamet etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Öte yandan İstanbul'a yoğun göç veren bazı kaza ve köylerin, bir yandan göç verirken diğer yandan göç aldıkları, bunların kendi içlerinde de bir nüfus hareketi yaşadıkları görülmektedir. Ayrıca bu yerleşim birimleri daha doğudan kaynaklanan göçlere de ev sahipliği yapmışlardır. İstanbul'a göç veren kazalar arasında ilk sıralarda yer alan Divriği'nin durumunu buna örnek gösterebiliriz.¹⁶⁹ Göç frekansları yüksek diğer kazalardan Eğin, Sivas ve Niğde'de de benzer nüfus hareketlerine rastlanabilmektedir.¹⁷⁰

B. İstanbul'un Göç Alan Bölgeleri

XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yapılan göçlerin genel dağılımı Tablo 6'da gösterildiği şekilde gerçekleşmiştir:

¹⁶⁷ İ. Ah. 16, s. 105.

¹⁶⁸ S. Ah. 3, s. 355; K. Ah. 2, s. 153. Ayrıca bk. Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", s. 175.

¹⁶⁹ S. Ah. 1, s. 215; S. Ah. 3, s. 309.

¹⁷⁰ S. Ah. 2, s. 49; S. Ah. 3, s. 362; K. Ah. 1, s. 179.

Tablo 6: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Göç Alan Bölgeleri

Göç Alan Bölge	Vaka Adedi	%
İstanbul ve bilâd-ı selâse	78	65
İstanbul'un muzafatı	42	35
Toplam	120	100

Tablo 6'da görüldüğü gibi göçmenlerin yaklaşık üçte ikisi (% 65) sur içi İstanbul'u ile Galata, Eyüp ve Üsküdar'dan oluşan büyük İstanbul'a yerleşmişlerdir. Ancak büyük İstanbul kategorisine dahil ettiğimiz göç vakalarının önemli bir kısmı, bu göçmenlerin buradaki şehir merkezlerinde değil, bunların etrafına yayılan kasaba, köy ve çiftliklere yerleşmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Bu şekilde anlaşıldığında, büyük İstanbul'un şehir merkezleri dışında kalan ve tarım eksenli bir sosyo-ekonomik yapı sergileyen kısmı muzafatla birlikte değerlendirildiğinde, göçmen kitlesinin kabaca yarı yarıya bu iki bölgeye dağılmış olabileceğini düşünmek yanıltıcı olmayacaktır.

Yine Tablo 6'ya göre İstanbul'a yapılan göçler içinde muzafatın payı % 35'tir. Muzafatı kendi içinde İstanbul'un doğu, batı ve güney çevresi olarak üçe ayırdığımızda Tablo 7'deki dağılımı elde etmekteyiz:

Tablo 7: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Göç Alan Çevre Bölgeleri

İstanbul'un Çevre Bölgesi	Vaka Adedi	%
İstanbul'un doğu çevresi	17	40.5
İstanbul'un batı çevresi	19	45.2
İstanbul'un güney çevresi	4	9.5
Kategori dışı	1	2.4
Belirsiz	1	2.4
Toplam	42	100

Buna göre İstanbul'un doğu ve batı çevrelerinin İstanbul muzafatına yönelik toplam göçler içindeki payları birbirine çok yakındır (% 40.5 ve % 45.2). İstanbul'un güney çevresinin payı ise sadece % 9.5'tir. İstanbul'un doğu çevresindeki göç alan yerleşim birimleri Tablo 8'de vaka adedine göre sıralanmıştır:

Tablo 8: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Doğu Çevresinde Göç Alan Yerleşim Birimleri

Yerleşim Birimi	Vaka Adedi
Şile ve Taşköprü	5
Yalova	3
Gebze	3
Kandıra	3
Pendik	2
Karamürsel	1
Toplam	17

Tablo 8'e göre bu bölgedeki başlıca çekim merkezleri Şile kazası ile Taşköprü nahiyesidir. Bu iki yerleşim birimini sırasıyla Yalova, Gebze, Kandıra, Pendik ve Karamürsel izlemektedir. İstanbul'un batı çevresindeki göç alan yerleşim birimleri de Tablo 9'da yine vaka adedine göre sıralanmıştır:

Tablo 9: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Batı Çevresinde Göç Alan Yerleşim Birimleri

Yerleşim Birimi	Vaka Adedi
Silivri	5
Çatalca	4
Midye ve Terkos	4
Hasköy	1
Haslar	1
Büyük Çekmece	1
Burgos	1
Çatalca, Silivri, B. Çekmece, K. Çekmece	1
Silivri, Çatalca	1
Toplam	19

Tablo 9'a göre bu bölgedeki göçlerin Silivri, Çatalca, Midye ve Terkos'ta yoğunlaştığı görülmektedir. Aynı tabloda yer alan diğer yerleşim birimlerinin göç alma konusundaki payları ise birbirine eşittir. Son olarak muzafata yapılan toplam göçler içinde en düşük paya sahip olan (% 9.5) İstanbul'un güney çevresindeki yerleşim birimleri ise yine vaka adedine göre Tablo 10'da sıralanmıştır:

Tablo 10: XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Güney Çevresinde Göç Alan Yerleşim Birimleri

Yerleşim Birimi	Vaka Adedi
Marmara	2
Erdek	1
Bandırma, Edincik	1
Toplam	4

Bu bölgede birbirine yakın frekanslarla öne çıkan yerleşim birimlerinin Marmara, Erdek, Bandırma ve Edincik olduğu Tablo 10'da açıkça görülmektedir.

C. Büyük İstanbul İçindeki Nüfus Hareketi

XVIII. yüzyılda İstanbul'a yapılan toplam göçler içinde Anadolu'nun % 56.6, İstanbul muzafatının % 24.2 ve Rumeli'nin % 19.2 pay sahibi olduğuna daha önce değinmiştik. Bu oranlar bir yandan doğudan ve batıdan göç alan İstanbul'un aynı zamanda kendi içinde yaşadığı nüfus hareketinin Rumeli kökenli olanlara kıyasla daha yoğun olduğunu göstermektedir. Muzafat kökenli göçlerin genellikle yine muzafata yönelik olarak gerçekleştiği görülmektedir. Muzafat kökenli 29 göç vakası içinde İstanbul, Galata, Üsküdar gibi şehir merkezleri ile bunların civarına yapılanların sayısı sadece 3'tür. Bu üç göç Midye, Sultan Çiftliği ve Şile'den İstanbul ve ilçelerine (bilâd-ı selâse) yapılmıştır. Bunlardan Şile kökenli olan göç, kasabada çıkan yangın dolayısıyla gerçekleşmiştir.¹⁷¹

Muzafat kökenli göçler ise genellikle aynı kaza, nahiye veya kasaba dahilinde bir yerden bir başka bir yere yönelik nüfus hareketleri niteliğindedir. Bu durumun iki istisnasına rastlanmaktadır. Bunlardan birinde bazı reayanın Şile'nin Ahmedli köyünden Kandırı'nın bazı köylerine; diğerinde ise Midye'den adları belirtilmeyen bazı kazalara göçtükleri belirtilmektedir.¹⁷² İstisna niteliğindeki bu örnekler de dahil olmak üzere muzafat kökenli göçlerin ortak özelliği kısa mesafeli oluşlarıdır. Bu göçlerin 12'sinin İstanbul'un doğu çevresinde, 11'inin batı çevresinde ve 3'ünün güney çevresinde

¹⁷¹ Atk. Ş. 119, s. 36.

¹⁷² İ. Ah. 8, s. 96 ve İ. Ah. 18, s. 162.

(Erdek) vuku bulduğu gör÷lmektedir. Tablo 11’de bu üç bölgede cereyan eden göçler yerleşim biriminin niteliğine göre sıralanmıştır:

Tablo 11: XVIII. Yüzyılda İstanbul’un Çevresinde Gerçekleşen Göçlerin Yerleşim Birimi Niteliğine Göre Dağılımı

Nereden Nereye	İstanbul’un Doğu Çevresi	İstanbul’un Batı Çevresi	İstanbul’un Güney Çevresi	Toplam
Köyden kasabaya ve bağlı köylere	2	1		3
Köyden kasabaya ve bağlı köy ve askerî çiftliklere	4	4		8
Köyden kasabaya	3	1		4
Köyden köye	3	2	1	6
Köyden çiftliğe		2		2
Kazadan kasabaya ve bağlı köy ve askerî çiftliklere			1	1
Kasabadan kazaya		1		1
Kasabadan köye			1	1
Toplam	12	11	3	26

İstanbul’un muzafatında gerçekleşen göçlerin tarımsal niteliği Tablo 11’de açıkça sergilemektedir. Ne var ki mevcut verilerden hareketle oluşturulan kategoriler yeterince açık değildir. Buna rağmen, yoğunluğu tam olarak saptanamamış olsa da Tablo 11’de varış yeri olarak çiftlik veya askerî çiftlikleri öne çıkaran bir eğilim gözlenmektedir. Burada ele aldığımız İstanbul’un üç çevresi veya sınır bölgeleri, Anadolu ve Rumeli kökenli göçler açısından bir tampon bölge işlevi görmüştür. Bu bölgeler bir yandan bazı Anadolu ve Rumeli göçleri için varış yeri olurken, diğer yandan da kendi içinde daha kısa mesafeli bir nüfus hareketine sahne olmuştur. Rumeli’den İstanbul’un muzafatına yapılanlardan oluşan 12 göç vakasından sadece 2’sinde göçmenler İstanbul’un doğu sınırındaki muzafat bölgesine, Yalakabad’a yerleşmişlerdir. Öte yandan Anadolu’dan İstanbul’un muzafatına yapılanlardan oluşan 7 göç vakasından yine sadece 2’sinde göçmenlerin batı sınırındaki muzafat bölgesine, Çatalca ve Hasköy’e yerleştikleri gör÷lmektedir.

Daha önce şehir merkezleri ve tarımsal bölgelerin XVIII. yüzyılda İstanbul'a yönelen göçmenleri kabaca eşit miktarlarda istihdam etmiş olabileceğine değinmiştik. İstihdam imkanları sunan tarımsal bölgeler arasında da askerî çiftliklerin cazibe merkezi olarak öne çıktığı görülmektedir. Aslında bu konudaki veriler karışık ve dağınık niteliktedir. Sözelimi belgelerde rastladığımız "taht-ı kazanıda bazı kasabat ve kura ve (çiftlik veya) askerî çiftliklerinde" şeklindeki kalıp ifadeden, göçmenlerin kasabada mı, köyde mi veya askerî çiftlikte mi yerleşmiş olduğunu çıkarmak mümkün değildir. Ancak zaten bir kasaba veya köy sınırları dahilinde bulunan askerî çiftliklerin bir birim olarak ayrıca zikredilmiş olması, en azından bu örneklerde firarî reyanın buralarda bulunduğu dair bir işaret olarak yorumlanabilir. Çiftlik veya askerî çiftlik ifadesi yer alan belgelerden bunların 9'unun çiftlik, 32'sinin ise askerî çiftlik olduğu anlaşılmaktadır. Daha çok İstanbul çevresinde kümelendiği anlaşılan bu çiftliklerin kimlere ait olduğu, üretim ve istihdam kapasiteleri hakkında ne yazık ki hemen hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu tür çiftliklerin göçmenler açısından cazip karşılanması, buralardaki emek açığıyla ilişkilendirilebilir. Ancak bu emek açığının göç vermekten mi, yoksa dış piyasa için üretimi mümkün kılacak kapasite artırımından mı kaynaklanmış olabileceğini saptamak şimdilik mümkün görünmemektedir.

D. İstanbul'un Sunduğu İstihdam Seçenekleri

Reaya göçlerini yasaklayan XVI. yüzyıla ait kanunlarda tarımdan kopan köylülerin hangi mesleklere geçtiklerine dair ifadeler de rastlanmaktadır. Balıkçılık, çömlekçilik, ağaç yapıcılık (marangozluk?), değirmencilik, taşçılık, balıkçılık, kazgancılık, rençberlik, bazergânlık ve leventlik bunlar arasında sayılmaktadır.¹⁷³ Özellikle şehirlerde icra edilen kazgancılık ve bazergânlığın çiftçiliğe kıyasla en azından kimi köylüler için daha fazla gelir getirdiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

XVIII. yüzyılda İstanbul'un göçmenlere sunduğu tarım dışı istihdam alanlarına dair ayrıntı düzeyinde olsa da bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu istihdam alanlarının başında ticaret gelmektedir. Divriği'den ticaret amacıyla İstanbul'a geldiklerini öğrendiğimiz bir kısım reyanın on senedir İstanbul'da ikamet etmekte oldukları, hatta

¹⁷³ Barkan, *Kanunlar*, s. 59, 61, 288, 312.

¹⁷⁴ *a.g.e.*, s. 61.

avarız hanesine bile yazıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Başka bir örnekte de Sivas'ın bazı köylerinden her sene iki yüz civarında köylünün ticaret için İstanbul'a geldiği belirtilmektedir.¹⁷⁶ Bu belgelerde ticaretin içeriğine değinilmemektedir. Ancak bu kadar çok sayıda köylünün, tüccara tanınan ve göç yasağı ile ilgili fermanlarda bile önemle vurgulanan seyahat özgürlüğünden yararlanabilmek için ticareti bir araç olarak mı kullandıkları, yoksa gerçekten ticaretle mi uğraştıkları konusunda bir karara varmak kolay görünmemektedir.

Öte yandan aslen Moralı olup otuz kırk senedir İstanbul'da bulunan üç zimminin Unkapanı'nda un ticaretiyle uğraştıkları ifade edilmektedir.¹⁷⁷ Kara ve deniz yoluyla tedarik ettikleri unu selatin vakıflarına ve halka satan tacirlerin Karadeniz ve Rumeli taraflarından ve bazı vakıflardan alacaklı oldukları belirtilmektedir. Reaya kökenli oldukları açıkça belirtilen bu şahıslar otuz kırk yıl içinde İstanbul'un büyük tacirleri arasına girmiş ve geniş bir ticaret ağı oluşturmuşlardır. İstanbul'a yerleşen Niğdeli bir zimminin de samancılık ve ticaretle uğraştığı ifade edilmektedir.¹⁷⁸ Valide Hanı'nda ikamet ettiği belirtilen Geruşlalı (Eğin) bir zimminin ise sadrazamın bazergânlığı hizmetinde bulunduğu görülmektedir.¹⁷⁹

İstanbul'a yerleşen Eğinliler arasında sarraflık mesleğinin yaygın olduğu görülmektedir. Muhtemelen memleketlerinde de aynı işle uğraşan bu Eğinliler'in İstanbul'un imkanlarından yararlanarak devletin çeşitli kurumlarının da aralarında bulunduğu çok geniş bir kesime hizmet verdikleri anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Göç frekansını yüksek köylerden olan Sorak (Eğin) kökenli iki zimminin İstanbul gümrüğü eminine sarraf olarak hizmet verdikleri ifade edilmektedir. Bu zimmilerden birinin oğlu da babasına sarraf yazıcısı olarak yardım etmektedir.¹⁸¹ Yine Eğinli zimmilerden birinin Uzunçarşılı'da¹⁸², ikisinin ise Vezir Hanı'nda¹⁸³ sarraflık yaptıkları anlaşılmaktadır.

¹⁷⁵ Atk. Ş. 106, s. 161; Atk. Ş. 70, s. 346.

¹⁷⁶ Atk. Ş. 114, s. 123.

¹⁷⁷ Atk. Ş. 66, s. 431.

¹⁷⁸ Atk. Ş. 70, s. 346.

¹⁷⁹ S. Ah. 1, s. 16.

¹⁸⁰ S. Ah. 2, s.27.

¹⁸¹ S. Ah. 2, s. 472.

¹⁸² S. Ah. 3, s. 229.

¹⁸³ S. Ah. 3, s. 229.

Vezir Hanı'nda sarraflık yapan Ermeni Eğinli'nin Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'na hizmet verdiği ifade edilmektedir.¹⁸⁴

Göçmen reaya arasında devletin hizmetine girenlere de rastlanmaktadır. Sözelimi bir Kayserili müslüman reayanın Saray-ı Cedid-i Amire hassa aşçı ocağında kilârî olarak çalıştığı,¹⁸⁵ bir Sivaslı'nın Vezir Pir Mustafa Paşa'nın kethudalığını yaptığı görülmektedir.¹⁸⁶ Aslen Ergirikasrı reayasından olup yirmi yıldır İstanbul'da buldukları anlaşılın altı köylü ise Sultan Süleyman Vakfı suyolcusu olarak çalışmaktadır.¹⁸⁷

İstanbul'a yerleşen Kayserili müslüman reayanın genellikle dülgerlik, sıvacılık ve kerestecilik gibi inşaat işlerinde istihdam edildikleri ifade edilmektedir. Aynı belgede Niğdeliler'in ise İstanbul ve çevresinde küfecilik ve bahçıvanlıkla uğraştıklarına değinilmektedir.¹⁸⁸

E. İstanbul'un Marjinal Nüfusu ve Tahliye Çabaları

Devletin kanunla yasakladığı ve ev göçü olarak nitelediği nüfus hareketinin dışında bekar işgücünün İstanbul'a giriş çıkışına karşı genellikle daha esnek bir yaklaşım benimsediği söylenebilir. Öte yandan bu yüzyıl içinde İstanbul'da patlak veren irili ufaklı ayaklanmaların ardından sorumlu tutulan ve kovuşturmaya uğrayanlar da yine bu kesim olmuştur. Bekar odalarında, han, hamam, bahçe ve bostanlarda ikamet eden ve genellikle barınak ve iş yerleri aynı olan bekar işçilerin durumunun sonraki muhtemel ev göçlerinin ilk aşamasını oluşturduğu söylenebilir.

Devletin özellikle ilk yarısında olmak üzere bu yüzyılda da göçle mücadelede sık sık tahliye yöntemine başvurduğu görülmektedir. Sözelimi 1731 yılında Patrona ve onu izleyen 26 Mart 1731 ayaklanmalarının ardından, şehirdeki kargaşadan sorumlu tutulan müslüman ve gayrimüslim Arnavutlar'ın İstanbul'dan çıkarılması

¹⁸⁴ S. Ah. 3, s. 366.

¹⁸⁵ K. Ah. 1, s. 187.

¹⁸⁶ S. Ah. 1, s. 108.

¹⁸⁷ Atk. Ş. 70, s. 153.

¹⁸⁸ İ. Ah. 4, s. 338.

kararlaştırılmıştır.¹⁸⁹ Bu önlem de yeterli görülmemiş, 1734 yılında Arnavutlar'ın hiçbir gerekçeyle İstanbul'a sokulmaması yönünde emir çıkarılmıştır.¹⁹⁰

Yine 1740 yılında İstanbul'da temel gıda maddeleri temininde yaşanan kıtlık gerekçesiyle ayaklanan esnafı tahrik ettiği düşünülen kimi Arnavutlar öldürülmüş kimisi de sürülmüştür. Bu arada söz konusu isyanla ilişkisi olsun olmasın tespit edilebilen göçmenlerin memleketlerine gönderilmesine çalışılmıştır.¹⁹¹ 'Tathîr-i memleket ve tenkîh-i vilayet' olarak nitelenen tahliye işlemiyle devlet, İstanbul'da gıda maddelerinin ucuzlayıp bollaşacağını, tarımsal bölgelerde ise vergilerini ödemekte zorlanan reayaya kolaylık sağlanacağını düşünmüştür.¹⁹²

İstanbul'un marjinal nüfusu içinde Arnavutlar'ın yanında ikinci büyük kitleyi Kürtler'in oluşturduğu anlaşılmaktadır. 1748'de çıkan kısa süreli ayaklanmanın ardından, Anadolu ve Rumeli'den gelmiş işsiz ve bekarların, özellikle Kürtler'in memleketlerine sürüldüğü görülmektedir. Bu arada sokaklarda izdihama ve pahalılığa sebep oldukları belirtilen Niğdeli küfecilerin de sürülenler arasında olduğu belirtilmektedir.¹⁹³ Ne var ki 1758'de İstanbul'da hâlâ Niğdeli küfecilere rastlanabilmektedir.¹⁹⁴ Yine 1763 yılında başboş gezenlerin, işsizlerin ve Kürtler'in tahliyesi yoluna gidilmiş, gitmeyenlerin hapsedilmesi istenmiştir.¹⁹⁵

1731-1763 dönemini kapsayan bu örneklerin de açıkça gösterdiği gibi özellikle İstanbul'un marjinal nüfusu söz konusu olduğunda devlet, halkın asayiş ve refahını sağlamak gerekçesiyle sık sık tahliye yöntemini uygulamıştır. Hatta daha 1715 yılında, örneği görülmemiş biçimde bu olağan dışı yöntemin üç büyük şehirle sınırlı olmak üzere kanunlaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Göçle mücadelede benimsenen bu yeni siyasetin, geri iskan kanunundaki sınırlamaların daraltıldığı bir döneme denk gelmesi ilginçtir. Devletin tam da göçmenler açısından göç olgusunu daha esnek bir çerçevede değerlendirmeye başladığı sırada nüfus tahliyelerinin sıklaşması açıklanmaya

¹⁸⁹ Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", s. 10.

¹⁹⁰ "a.g.m.", s. 15-16.

¹⁹¹ "a.g.m.", s. 18.

¹⁹² "a.g.m.", s. 19-20.

¹⁹³ "a.g.m.", s. 25.

¹⁹⁴ İ. Ah. 4, s. 338.

¹⁹⁵ A. Refik Altınay, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 199.

muhtaç bir durum arz etmektedir. Bu çerçevede devletin, vergi yükümlülüğü avarız sistemi aracılığıyla merkezî hazineye dahil edilen köylünün nerede yaşayacağı ve üreteceği konusundaki denetimini, dolayısıyla geri iskan kanununu yumuşatmaya başladığı, ancak İstanbul'un asayiş ve refahını olumsuz yönde etkileyen unsurlara karşı bir araç olarak tahliye yöntemini de sürekli elinde bulundurmak istediği söylenebilir.

SONUÇ

Osmanlı tarihinde XVIII. yüzyıl; merkezî yönetimin zayıflaması, iktidar hiyerarşisinin toplumun siyasî merkez dışı varlıklı unsurlarını içerecek şekilde genişlemesi, vergi gelirleri tevzi ve tahsil mekanizmasında özerk tahsilat imkanlarına sahip kişilerin öne çıkması, himaye unsurundan giderek yoksun kalan tarımsal nüfusun yeni arayışlara girmesi gibi temelde ekonominin nakdîleşmesi sürecinin yol açtığı bir dizi sosyo-ekonomik değişimin yaşandığı bir yeniden yapılanma dönemi olarak nitelenebilir.

Bu yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan göçlerin yüzyılın ilk yarısında yoğunlaştığı görülmektedir (% 67.4). Divriği, Eğin, Kayseri, Niğde ve Sivas gibi göç frekansı yüksek bölgelerden yapılan göçlerin tamamının 1760 yılından önce gerçekleşmiş olduğu düşünülür ve XVIII. yüzyıl buna göre 1760 öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayrılırsa yüzyılın ilk yarısındaki yoğunluk % 83.2'ye ulaşmaktadır.

Bu yoğunlaşma, yüzyılın ilk yarısında vuku bulan ve yoğun göç veren bölgeleri yakından ilgilendiren İran seferlerinin etkisiyle açıklanabileceği gibi, yüzyılın ikinci yarısında ayan tarafından bölgede sağlandığı ileri sürülen güvenlik ve istikrarın da göç eğilimini azaltmış olabileceği düşünülebilir. Aynı yoğunlaşma yüzyılın ilk yarısında gözlenen ekonomik canlanma olgusuyla da ilişkilendirilebilir.

Bu yüzyılda İstanbul'a yapılan göçlerin yarısından biraz fazlasının (% 56.6) Anadolu kökenli olduğu görülmektedir. Bunu, İstanbul'un doğu, batı ve güney çevresi

içinde gerçekleşen veya buralardan şehir merkezine yönelen göçler (% 24.2) izlemektedir. Üçüncü sırada ise Rumeli kökenli göçler (% 19.2) yer almaktadır.

Anadolu kökenli göçlerin neredeyse tamamı (% 92.6) İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinden kaynaklanmıştır. Bu iki bölge içindeki asıl yoğunlaşma ise İç Anadolu'nun doğusu ile Doğu Anadolu'nun batısını kapsayan bölgededir. Dolayısıyla kabaca batıda Niğde ve doğuda Erzincan'la sınırlandırılabilir coğrafyanın bu yüzyılda İstanbul'a yönelik göçlerin odağını (% 82.2) temsil ettiği söylenebilir. Bu bölge içinde yer alan Kayseri, Divriği, Eğin, Niğde, Sivas ve Arapkir kazaları ise hep birlikte Anadolu kaynaklı toplam göçlerin yaklaşık dörtte üçünü (% 71.9) temsil etmektedir. XVIII. yüzyıl idarî taksimatına göre bu kazaların (Niğde ve Kayseri hariç) dördü de Sivas eyaletine bağlıdır. Dolayısıyla mevcut verileri eyalet düzeyinde ifade edecek olursak XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yapılan iradî göçlerin çoğunun Sivas eyaletinden kaynaklandığı ve bunun Anadolu kökenli göçlerin neredeyse yarısını (% 44) oluşturduğu söylenebilir.

Göç frekansı yüksek kazalar içinde Sivas, Eğin ve Niğde'den İstanbul'a göçenler arasında çoğunluğu gayrimüslimler oluşturmaktadır. Divriği söz konusu olduğunda her iki dinî grubun göçe katılma eğiliminin birbirine çok yakın düzeylerde seyrettiği anlaşılmaktadır. Müslüman göçmenlerin çoğunluğu oluşturduğu Kayseri ise bu bakımdan göç veren diğer kazalardan ayrılmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Niğde'nin dışındaki diğer kazalarda Ermeni nüfusun Rum nüfusa oranla hayli fazla olduğu bilinmektedir. Niğde'nin nüfus bileşimi ise bunun tam tersidir. Buna rağmen Rumlar'ın sadece Niğde kökenlilere değil, Divriği dışındaki diğer kazalardan İstanbul'a yapılan göçlere de en az Ermeniler kadar katıldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla araştırmada kullandığımız belgelerin dinî mensubiyet belirtme konusundaki kapalılığına ve göç frekansı yüksek kazaların çoğunun gayrimüslim nüfus itibarıyla Ermeni ağırlıklı olmasına rağmen, toplam göçler içinde Rumlar'ın önemli bir yekun oluşturduğu düşünülebilir.

Hakkında yeterli veri temin edemediğimiz Divriği ve Sivas'a bağlı köyler hariç, XVIII. yüzyılda İstanbul'a göç verdiklerini tespit ettiğimiz diğer kazalara bağlı köylerin büyük çoğunluğunun XIX. yüzyılın başlarında bölgelerinin en büyük köyleri arasında

yer aldıkları görülmektedir. İlgili belgelerde köy olarak anılan Kesme (Divriği), Pingan (Divriği), Zara (Sivas), İliç (Eğir), Fertek (Niğde) ve Misli'nin (Niğde) yine sonraki yüzyılın başlarında nahiye olarak anılmaları da bu durumu desteklemektedir. Dolayısıyla İstanbul'a yapılan Anadolu kökenli göçlerin % 71.9'unu temsil eden bu bölgenin XVIII. yüzyılda ciddi bir nüfus baskısıyla karşılaştığı ve bu durumun göçler açısından belirleyici olduğu ileri sürülebilir.

Bu durumda göç frekansı yüksek olan bölge dikkate alındığında güvensiz ortam ve vergi yükünün görece ağırlığı gibi itici etkenlerin buradan kaynaklanan göçler açısından dönemsel belirleyiciliği göz ardı edilemese de aynı göçler, ekonomik ve siyasî konjonktürden görece bağımsız, uzun süreli ve yapısal nitelikli nüfus hareketinin bir görünümü olarak da yorumlanabilir. Böylece tarihsel açıdan hem geriye doğru önemli imalar taşıyan hem de XVIII. yüzyıldan günümüze kadar belirgin izleri kolaylıkla sürülebilen bu göçler teorik bir çerçeveye dahil edilebilir. Buna göre, Osmanlı tarihinde özellikle İstanbul'a yönelik Anadolu kökenli iradî göçlerin, verimli tarım ekonomisi şartları içinde coğrafya ile nüfus arasındaki etkileşimden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Bu durumda bir yerleşim biriminin göç verme eğilimi tarımsal üretim kapasitesinin nüfus artışına karşı duyarsızlığı ile doğru orantılıdır. Dolayısıyla ekonomik ve siyasî konjonktürün kısa dönemli bakış açısından belirleyici görünen etkisi, söz konusu uzun süreli etkileşimin yanında ikincil nitelikte sayılabilir.

EK: XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Göç Veren Köylerin Alfabetik Listesi

Ahmedli (Taşköprü)	Fertek (Niğde)
Ahmedli (Şile)	Fırındar (Sivas)
Ahyolu (Burgos)	Ganem (Sivas)
Akif(?) (Çemişkezek veya Arapkir)	Gelevri (Silivri)
Akkilise [Güzeltepe] (Gebze)	Gemurgab [Toybelen] (Eğın)
Akşeyh (Midye)	Geruşla [Yuva] (Eğın)
Alakilise [Müslümabat veya Eskiuyurt] (Sivas)	Gesi (Kayseri)
Anbarcık (Arapkir)	Gevre [Durulmuş] (Sivas)
Apçağa (Eğın)	Guştı(?) (Sivas)
Armudan (Armudan-Erzurum)	Hâlik-i Süflâ(?) (Bayburd)
Ayapa (Midye)	Harancı(?) (Sivas)
Aya Todori (Midye)	Herdi (Hersini-Harput)
Ayvalı (Burgos)	Herseğın(?) (Çamardı-Niğde)
Bağcılar (Taşköprü)	Hisarcık (Kayseri)
Bağıtaş (Eğın)	Hoğsık (Kemah)
Bâlâgesi (Kayseri)	Hozekrek (Eğın)
Belgrad (Terkos)	İliç (Eğın)
Benvice (Delvine)	Istranca (Haslar)
Bollıca (Midye veya Terkos)	Kavak (Yenice-i Taraklı)
Bosna (Silivri)	Kavaklı (Edirne)
Boyalık (Hasköy)	Kermiç (Midye)
Buğday(?) (Dağabad-Arapkir)	Kesaslı(?) (Göçi-Beyşehir)
Büyük Kulfallu (Silivri)	Kesme (Divriği)
Celâl Hacı (Şile)	Kesrat(?) (Ergirikasrı)
Darsiyak (Köstere-Kayseri)	Kızılcaviran (Taşköprü)
Dededere(?) (Çirmen)	Kofalı (Gebze)
Derbend (Koniçe)	Kosork (Pravişte)
Dereli (Taşköprü)	Kulle (Sivas)
Dilkü (Çirmen)	Kurdköyi (Çirmen)
Dilmusun (Niğde)	Kurfakulube (Midye)
Döde(?) (Çirmen)	Laladere(?) (Çirmen)
Dumluca (Divriği)	Letos (Padracık-İnebahtı)
İsbıdın (Kayseri)	Likors (Delvine)
İlisun (Niğde)	Macura (Midye veya Terkos)
Fakodnik (Delvine)	Mancusun (Kayseri)
Fenk (Divriği)	Maron(?) (Premedi)
	Mavril (Padracık-İnebahtı)
	Melemes(?) (Koniçe-Yanya)

Meriş (Giresun-Yalakabad)
Mezek (Çirmen)
Mezistre (Mora)
Mirkefri(?) (Niğde)
Misli (Niğde)
Muşağa [Kocaçimen] (Eğin)
Nize (Kayseri)
Norşun (Divriği)
Nukova(?) (Ergirikasrı)
Numan (Kandıra)
Odur (Divriği)
Ortaköy (Karahisar-Niğde)
Pelidli (Gebze)
Pingan (Divriği)
Pirgoblı (Midye veya Terkos)
Pirinç-i Büzürg (Ortail-Erzurum)
Pirinç-i Kûçek (Ortail-Erzurum)
Podima (Terkos)
Pulur (Bayburd)
Ribat (Çemişkezek)
Samiriye (Trabzon)
Santos(?) (Opar-Paşa)
Sarende (Pınarhisarı)
Sarkine(?) (Ergirikasrı)
Sebeste (Çemişkezek)
Sellers(?) (Premedi)

Sırıklı(?) (Karamürsel)
Sirekeşte(?) (Ergirikasrı)
Sorak (Eğin)
Sultan Çiftliği
Sürgün (Çatalca)
şayaklu(?) (Kocaeli)
şirzi [Esertepe] (Eğin)
Tavlusun [Aydınlar] (Kayseri)
Tel (Çemişkezek)
Tilard (Yenişehr-i Fener)
Tuzla (Gebze)
Usatlığ(?) (Çemişkezek)
Vank (Çemişkezek)
Vaslı (Kemah)
Venk (Kayseri)
Vori (Marmara)
Yarhisar (Sivas)
Yenice (Sivas)
Yeniköy (şile)
Yeniköy (Terkos)
Zana (Akdağ-Amasya)
Zara (Sivas)
Zibatri(?) (Çatalca)
Ziberi [Akbudak] (Karahisar-ı şarkî)
Zilve (Ürgüp-Niğde)
Zimyani (Padracık-İnebahtı)

KAYNAKÇA

- Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Aksın, Ahmet, 19. Yüzyılda Eğin, Elazığ, 2002.
- Aktepe, M. Münir, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar”, *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 9, sy. 13 (Eylül 1958), s. 1-30.
- Altınay, A. Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.
- *Onikinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.
- Andreasyan, Hrand D., “Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları”, *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 13, sy. 17-18 (1962-1963), s. 27-42.
- “Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”, “Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”, *TTK İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 45-53.
- Ankara Vilayeti Salnamesi*, defa 12, Ankara: Vilayet Matbaası, 1311.
- Arslan, Hüseyin, *Osmanlı’da Nüfus Hareketleri: (XVI. Yüzyıl) Yönetim, Nüfus, Göçler, İskanlar, Sürgünler*, İstanbul: Kaknüs, 2001.
- Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar* (tıpkıbasım), İstanbul: İÜİF, 2001, I.
- “Avarız”, *İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, 2. bs., Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967, II, s. 3-19.
- “Çiftlik”, *İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, 2. bs., Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967, III, s. 392-397.

- Cameron, Rondo, *A Concise Economic History of the World*, 3. bs., Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCFD*, c. 5, sy. 5 (1947), s. 483-511.
- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Eğın Dedikleri* (der. Osman Efe), İstanbul: Menteş Matbaası, 1971.
- Ertem, Mehmet Şükrü, *Eğın/Kemaliye*, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1946.
- Gedik, İlhan, *XX. Yüzyıl Başlarında Niğde*, Niğde, 1996.
- Gürtan, Kenan, *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1969.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Her Yönüyle Kemaliye/Eğın* (haz. A. Hazım Gezgin vd.), İstanbul: TC Kemaliye Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliğı, 1996.
- İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire (The Classical Age, 1300-1600)*, 3. bs., London: Phoenix, 1997.
- “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi* (V. İstanbul, 21-25. 08. 1989), Ankara, 1990, s. 1-11.
- “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsümü”, *Bellekten*, c. 33, sy. 92 (1959), s. 575-610.
- “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 17-35.
- “İспенçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, XXIII, s. 177.
- “İstanbul: Türk Devri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, XXIII, s. 220-239.
- İslamoğlu, Huri “16. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (ed. Çağlar

- Keyder ve Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 59-81.
- Jones, Eric, *The Euroean Miracle: Environment, Economics and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, 3. bs., Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Karpat, Kemal H., “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım” (çev. Talip Küçükcan), *Osmanlı Devleti ve Dünya* (haz. Kemal H. Karpat, çev. Mustafa Armağan vd.), İstanbul: Ufuk Kitapları, s. 119-155.
- *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kayseri Temettuat Defteri* (haz. İsmet Demir), Kayseri: Kayseri Ticaret Odası, 1999, II, III.
- Kayseri’de İlk Nüfus Sayımı: 1831* (haz. Hüseyin Cömert), Kayseri: İl Kültür Müdürlüğü, 1993.
- Konya Vilayeti Salnamesi*, defa 5, Konya: Vilayet Matbaası, 1289.
- Konya Vilayeti Salnamesi*, defa 26, Konya: Vilayet Matbaası, 1312.
- Köylerimiz*, İstanbul: Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, 1933.
- Köylerimiz*, Ankara: İçişleri Bakanlığı, 1968.
- Mansel, Philip, *Dünyanın Arzuladığı Şehir Konstantinopolis (1453-1924)* (çev. Şerif Erol), İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- McGowan, Bruce, “Ayanlar Çağı (1699-1812)”(çev. Ayşe Berktaş), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert; çev. Ayşe Berktaş vd.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, II.
- *Economic Life in Ottoman Europe (Taxation, trade and struggle for land, 1600-1800)*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Mostras, C., *Dictionnaire géographique l’empire Otoman*, Petersburg: Academie Imperiale des Science, 1873.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “Osmanlı-İran Münasebetleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, XXII, s. 405-409.
- Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları* (Binbaşı M. Nasrullah vd.; haz. Rahmi Tekin ve Yaşar Baş), İstanbul: OSAV, 2003.

- Özkaya, Yücel, “18. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Belleten*, c. 38, sy. 151 (1974), s. 445-491.
- “18. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirilişleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu”, *Belleten*, c. 42, sy. 168 (1978), s. 667-723.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, (ayrı basım) *AÜDTCF TAD*, c. 14 (1983), s. 171-203.
- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi (1500-1914)*, 1. bs., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988.
- Petersen, William, “Migration-Social Aspects”, *International Encyclopedia of Social Sciences* (ed. David L. Sills), New York: Macmillan ve The Free Press, 1968, X, s. 286-292.
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire (1700-1922)*, 1. bs., Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Sakaoğlu, Necdet, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Salname-i Vilayet-i Mamureti’l-Aziz*, defa 8, Mamuretü’l-Aziz: Vilayet Matbaası, 1312.
- Salname-i Vilayet-i Mamureti’l-Aziz*, defa 7, Mamuretü’l-Aziz: Vilayet Matbaası, 1310.
- Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 2, Millet Kütüphanesi Müdüriyeti, 1288.
- Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 12, Sivas: Vilayet Matbaası, 1302
- Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 16, Sivas: Vilayet Matbaası, 1321.
- Şemsettin Sami, *Kamusu’l-Alam* (tıpkıbasım), Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996, II, III, V, VI.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.
- *Türk İktisat Tarihi*, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- “İmdâdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, XXII, s. 221-222
- Thomas, Brinley, “Migration-Economic Aspects”, *International Encyclopedia of Social Sciences* (ed. David L. Sills), New York: Macmillan ve The Free Press, 1968, X, s. 292-300.
- Üner, Sunday, *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Ankara: Mars Tic. ve San. AŞ Mat., 1972.

Watkins, Fransis, "Migration", *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, 3.
bs. (der. Alan Barnard ve Jonathan Spencer), London: Routledge, 2004.
Yüceuluğ, Ratip, *Demografi*, Ankara: DİE, 1966.